

З М І С Т:

ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. СУДОВИ ЕКСПЕРТИЗИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА	18
1.1 Судові експертизи в адміністративному судочинстві: поняття, сутність, стан наукового дослідження.....	18
1.2 Використання спеціальних знань в адміністративному судочинстві: нормативно-правова регламентація.....	39
РОЗДІЛ 2. ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ	52
2.1 Проблеми систематизації судових експертиз в адміністративному судочинстві.....	52
2.2 Судові експертизи в провадженнях порушення податкового та митного законодавства.....	58
2.3 Судові експертизи в справах про інші адміністративні правопорушення.....	81
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ ВИСНОВКІВ ЕКСПЕРТІВ В ПРОВАДЖЕННЯХ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА	86
3.1. Правова природа, структура, дослідження та оцінка висновку експерта....	86
3.2 Роз'яснення експертного висновку із залученням спеціаліста та судового експерта.....	100
ВИСНОВОК	106
ЛІТЕРАТУРА	109

Актуальність теми. За відносно недовгий період свого існування адміністративне судочинство зайняло важливе місце у системі інструментів забезпечення захисту прав і свобод людини. Законодавець з прийняттям Кодексу адміністративного судочинства відкрив шлях становленню нового процесуального судочинства у сфері судового контролю за публічним управлінням, втілюючи в життя пріоритет конституційних гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина. Із становленням адміністративного судочинства в Україні виникла гостра необхідність в широкому використанні різноманітних засобів доказування, серед яких визначну роль відіграє судова експертиза, що призначається у справах про адміністративні спори та адміністративні провадження, вирішення яких становить компетенцію адміністративних судів. Прийнятий і введений в дію у 2005 році Кодекс адміністративного судочинства України значно розширив правове регулювання спеціальних знань і судової експертизи як однієї з основних процесуальних форм їх використання в адміністративному судочинстві.

Зусиллями багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених розроблялися основи використання спеціальних знань в різних видах судочинства, створювалася теорія судової експертизи, запроваджувалися ідеї, що відображали сутність і значимість, порядок і правила проведення судово-експертних досліджень. Цим питанням присвятили свою увагу вітчизняні й зарубіжні вчені в галузі кримінального процесуального, цивільного процесуального права, криміналістики, теорії судової експертизи. Формально відокремившись від криміналістики, науковий напрям "судова експертиза" потребує власної методології, концептуального оформлення базових принципів. Удосконалення теорії судової експертизи, розробка нових наукових напрямів, в ході яких організуються нові класи і види експертиз, є для України природнім процесом, що стимулюється потребами практики адміністративного, господарського, кримінального та цивільного судочинства.

Питання використання спеціальних знань у судочинстві з певною періодичністю досить активно дискутуються в юридичній літературі. Розгортання цих дискусій можна прослідкувати в працях В. Д. Арсеньєва, О. Ф. Аубакірова, Р. С. Белкіна, А. І. Вінберга, В. Г. Гончаренка, І. В. Гори, Г. І. Грамовича, П. П. Іщенка, Н. І. Клименко, З. О. Ковальчук, В. Я. Колдіна, В. К. Лисиченка, В. М. Махова, Г. М. Надгорного, А. Я. Паліашвілі, М. Я. Сегая, М. О. Селіванова, З. М. Соколовського, О. Р. Шляхова та багатьох інших вчених. Питаннями дослідження проблем використання спеціальних знань і судової експертизи в адміністративному процесі займалися вітчизняні й зарубіжні вчені, зокрема: Т. С. Волчецька, Є. В. Додін, В. Г. Драганов, Г. Л. Карпенко, Е. В. Кригін, Ю. П. Кузякін, М. В. Костицький, Ю. Я. Лоза, Л. М. Романенко, Б. В. Росинський, О. Р. Росинська, В. К. Шкарупа та ін. Розкриті ними питання важливі для загального розуміння сутності проблеми використання спеціальних знань в адміністративному судочинстві, але це не вичерпує всього різноманіття питань, що мають недостатню визначеність та неналежне теоретичне обґрунтування для ефективного використання можливостей судової експертизи як засобу доказування в адміністративному процесі. Більш глибокого дослідження потребують питання закономірностей загальних особливостей судових експертиз, які призначаються в адміністративному судочинстві, типологія і класифікація судових експертиз, оцінка висновку експерта тощо. Відсутність глибоких наукових досліджень з питань судової експертизи як основної форми використання спеціальних знань в адміністративному судочинстві обумовлює актуальність теми даного дипломного дослідження.

Мета і задачі дослідження. Мета роботи полягає у комплексному науковому висвітленні особливостей використання судової експертизи в адміністративному процесі та розробленні на цій основі теоретичних положень і виробленні практичних рекомендацій із застосування спеціальних знань в різноманітних галузях науки і техніки для вирішення спорів в адміністративному судочинстві.

Для досягнення зазначеної мети були визначені та розв'язані в ході дослідження такі взаємопов'язані завдання:

- опрацювати наукові дані, які висвітлюють сучасний стан використання спеціальних знань в адміністративному судочинстві України та визначити основні напрями наукового дослідження судової експертизи, що призначається і результати якої використовуються в адміністративному судочинстві;

- визначити поняття спеціальних знань, встановити межі та показати форми їх використання в адміністративному процесі;

- з'ясувати поняття, сутність судової експертизи в адміністративному судочинстві;

- окреслити теоретичні засади та правові норми, що визначають правове регулювання судової експертизи в адміністративному судочинстві України;

- запропонувати класифікацію судових експертиз, що проводяться в адміністративному судочинстві;

- розкрити особливості призначення і проведення окремих видів судових експертиз в провадженнях з порушення податкового, митного законодавства та інших адміністративних правопорушень;

- визначити можливості оцінки та використання результатів судових експертиз в адміністративному провадженні;

- охарактеризувати перспективи розвитку судової експертизи в адміністративному судочинстві;

- узагальнити правові основи та зарубіжний досвід судово-експертного забезпечення адміністративного судочинства.

Об'єктом дослідження є процес призначення, проведення і використання результатів судових експертиз в адміністративному судочинстві України.

Предметом дослідження є використання спеціальних знань у формі судової експертизи в адміністративному судочинстві України.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених задач і досягнення мети було застосовано сукупність методів і прийомів наукового пізнання, що

дозволило всебічно дослідити об'єкт дослідження. Методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування) дозволили детальніше усвідомити поняття, сутність та зміст судової експертизи як форми використання спеціальних знань. Застосування методу структурно-функціонального аналізу дозволило сформулювати поняття і сутність висновку судової експертизи та їх юридичну природу. Юридичний (догматичний) метод сприяв аналізу адміністративного процесуального законодавства (КАС) щодо порядку призначення судових експертиз та їх оцінки судом, виявленню наявних недоліків та внесенню пропозицій щодо їх усунення. Історико-правовий метод використовувався для виявлення характерних тенденцій становлення, формування та розвитку наукових поглядів щодо використання спеціальних знань у формі судової експертизи в адміністративному судочинстві. Формально-юридичний метод забезпечив дослідження змісту, сутності та класифікації судових експертиз в адміністративних провадженнях. Порівняльно-правовий метод дозволив з'ясувати окремі аспекти, що стосуються проведення судових експертиз за законодавством зарубіжних країн з позиції європейських стандартів з прав людини. У роботі враховані фундаментальні та прикладні дослідження сучасної науки адміністративного, кримінального процесу та криміналістики, теорії судової експертизи. Широко застосовувалися методи статистичного аналізу, соціологічні методи, зокрема при вивченні адміністративних проваджень, матеріалів анкетування.

Висновки і рекомендації, що містяться у роботі, базуються на системному аналізі положень Конституції України, адміністративного, адміністративно-процесуального, кримінального процесуального та іншого законодавства України, Закону України "Про судову експертизу", нормативно-правових актів, що регламентують організацію і діяльність експертних органів, відомчих наказів і інструкцій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому що ґрунтуючись на положеннях загальної теорії судової експертизи і процесуального

законодавства, узагальнення практики адміністративного судочинства, *комплексно розглянуті* можливості використання сучасних спеціальних знань в адміністративному судочинстві України.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані в роботі наукові положення, висновки і пропозиції можуть бути використані у навчальному процесі – при викладанні в вищих юридичних закладах освіти нормативного курсу адміністративного процесу, спецкурсів "Криміналістика", "Практикум з криміналістики та судова експертиза", "Кримінальний процес".

Апробація результатів дослідження. Основні результати дипломного дослідження, висновки та пропозиції оприлюднені автором у вигляді доповідей і виступів в роботі Всеукраїнської науково-практичної конференції до 100-річчя СНУ ім.В. Даля «Конституційно-правові засади адміністративної реформи в Україні» з наявністю наукової публікації з теми дипломної роботи 24-25 жовтня 2019 р.

РОЗДІЛ 1. СУДОВИ ЕКСПЕРТИЗИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

1.1 Судови експертизи в адміністративному судочинстві: поняття, сутність, стан наукового дослідження

Прийняття нового процесуального законодавства України суттєво розширює можливості використання спеціальних знань в судочинстві. Адміністративне, господарське, кримінальне та цивільне судочинство у сучасних умовах науково-технічного прогресу неможливе без використання досягнень природничих, технічних, економічних та інших наук і використання знань спеціалістів, які прийнято називати "спеціальними знаннями".

Можливості використання спеціальних знань у судочинстві далеко не вичерпані. Це пояснюється не лише розвитком методів дослідження різноманітних об'єктів, а й недостатнім використанням сторонами всіх можливостей, які надаються їм законодавством. Разом з тим, правильне розуміння особливостей використання спеціальних знань може відігравати вирішальну роль у вітчизняному судочинстві в умовах змагальності та диспозитивності.

Питанням теорії й практики судової експертизи присвячені ґрунтовні праці багатьох відомих вітчизняних й зарубіжних вчених, фахівців в галузі кримінального, цивільного, господарського процесу, криміналістики, теорії судової експертизи, зокрема значну увагу приділили такі науковці як Т.В. Аверьянова, В.Д. Арсеньєв, В.Ф. Берзін, С.В. Бичкова, А.І. Вінберг, В.Г. Гончаренко, І.В. Гора, Ю.М. Жуков, Н.І. Клименко, Ю.Г. Корухов, В.В. Липовський, В.К. Лисиченко, М.М. Лисов, Н.Т. Малаховська, Ю.К. Орлов, А.Я. Паліашвілі, І.Л. Петрухін, Т.В. Сахнова, М.Я. Сегай, В.К. Стринжа, О.Р. Шляхов та ін.

Наукове дослідження проблем судової експертизи, розробки нових експертних методик, використання можливостей судової експертизи у

судочинстві проводилося паралельно з розвитком науки криміналістики. Значний доробок у виникненні й розвитку та накопиченні знань в галузі судової експертизи, використання спеціальних знань в судочинстві зроблено в докторських й кандидатських дисертаціях та низці інших монографічних досліджень, в підручниках та навчальних посібниках, в окремих наукових статтях. Науковці, що досліджували й продовжують досліджувати зазначену проблему, вивчають та розкривають її різноманітні аспекти.

Одночасно з формуванням загальної теорії судової експертизи, проглядається необхідність осмислення та розробки спеціальної теорії судових експертиз. Загальна теорія судових експертиз відображає переважно особливості конструкції і функціонування судової експертизи одночасно як частини загальнонаукового знання і як соціального інституту, а спеціальна – інструментально-прикладні аспекти використання загальнотеоретичних положень у прикладній діяльності експерта. Теорія судової експертизи складається з не менш двох відносно відокремлених розділів: дослідження закономірностей формування, функціонування та розвитку самої судової експертизи (загальна теорія судової експертизи) і методології експертної діяльності (особлива теорія судової експертизи або експертологія). Основами теорії судової експертизи є методологічне, процесуальне та соціально-інституційне, кожне з яких несе свої пояснювальну і прогностичну функції. Розвиток судової експертизи визначається декількома закономірностями, визначеними розвитком "материнських" наук і вдосконаленням теорії судової експертизи; трансформації (враховуючи вдосконалення як технологій, так і тактики і техніки злочинів); стабільності (відносна стійкість, незважаючи на зміни в системі права і конгруентність розвитку "материнських" наук) [1, с.33].

Зростання ролі спеціальних знань в судочинстві, розвиток теорії і практики судової експертизи зумовлюють необхідність деякого переосмислення концепції загальної теорії судової експертизи як міждисциплінарної теорії і піднімає її до рівня повноцінної науки. Об'єктивні передумови формування нової

міждисциплінарної теорії судової експертизи і визнання її більшістю криміналістів (оскільки розробляли її саме криміналісти), склалися ще наприкінці ХХ століття. Такими передумовами можна вважати: глибокі соціально-економічні перетворення, розвиток цивільного, адміністративного судочинства суттєво збільшили потреби у використанні спеціальних знань, основною формою використання яких у всіх видах судочинства є судова експертиза; накопичення значного емпіричного матеріалу в окремих родах (видах) експертиз, і на цій основі створення низки окремих теорій цих експертиз, розробка й систематизація методів і методик експертного дослідження; розробка методологічних, правових й організаційних основ для різноманітних родів судових експертиз, виокремлення того загального, що повинно бути притаманно будь-якому роду експертизи; значна кількість теоретичних та прикладних наукових праць із загальних та окремих проблем судової експертизи й судово-експертної діяльності; існування розвинутої системи державних судово-експертних установ, які координували свою практичну і наукову діяльність, поява недержавних експертних установ [1, с.40]. О.Р. Росинська видала ґрунтовну працю "Судова експертиза в цивільному, арбітражному, адміністративному й кримінальному процесі", в якій розглянула теоретичні й організаційні основи судової експертизи, приділивши серйозну увагу питанням оцінки й використання результатів експертиз в судочинстві [2].

На міждисциплінарний характер теорії судової експертизи Т.В. Авер`янова вказує і у своїй фундаментальній праці "Судова експертиза: Курс загальної теорії". Вона зазначає, що вчення про судову експертизу як різновид практичної діяльності містить в собі загальну характеристику експертної діяльності, її напрямів, в тому числі й профілактичного, та визначає її роль у судочинстві як основної форми використання спеціальних знань, розкриває відмінності експертного дослідження від дослідження наукового, показує роль світоглядних та праксеологічних принципів експертної діяльності. Вона пропонує визначення поняття загальної теорії судової експертизи як системи світоглядних та праксеологічних принципів, як самої теорії, так й її об'єкта – експертної

діяльності, окремих теоретичних побудов в цій галузі наукового знання, методів розвитку теорії і здійснення експертних досліджень, процесів і відносин, тобто комплексне наукове відображення судово-експертної діяльності [3, с. 43].

Безсумнівну цінність, науково-пізнавальну й практичну значущість має праця "Експертизи у судовій практиці", котра підготовлена колективом відомих вітчизняних науковців і вийшла за загальною редакцією професора В.Г. Гончаренка. В цьому виданні наведено коментований текст Закону України "Про судову експертизу", аналізуються основні види експертиз, що застосовуються у слідчій та судовій практиці, з урахуванням наукових даних, технічних рішень та досліджень криміналістичної практики, розглядається порядок проведення судово-медичних, судово-біологічних, товарознавчих, технічних та інших видів експертиз, їх призначення та здатність спрямовувати експертні висновки на пошук відповідних доказів у судових справах. В цій праці також наводяться дані щодо можливостей призначення й проведення деяких унікальних експертиз [4].

Звертаючи увагу на те, що теорія судової експертизи є загальною і незалежною від видів судочинства, М.Я. Сегай зауважував, що судова експертологія не може обходити осторонь розробку наукових засад організаційно-управлінського аспекту, які б забезпечували найбільш ефективне функціонування державних судово-експертних установ як важливої складової судоустрою та судочинства [5, с.9–10]. Судова експертологія вже обслуговує не тільки право, адже судово-експертна діяльність активно поширюється не лише на сфери управління господарського чи адміністративного судочинства, а й на інші галузі суспільної діяльності, які потребують традиційної експертної оцінки для прийняття важливих рішень у галузі права, управління, економіки тощо [6, с. 12].

Чи не вперше у вітчизняній літературі питання можливостей судової експертизи не лише в кримінальному судочинстві, а й в інших видах судочинства докладно висвітлені в науково-практичному посібнику "Експертизи у судочинстві України", за загальною редакцією В.Г. Гончаренка, І.В. Гори. В цій праці коротко

викладаються необхідні теоретичні передумови і процесуальні основи організації, проведення, оцінки і використання результатів судових експертиз у кримінальному, адміністративному, цивільному, господарському провадженні, а потім, за предметною ознакою класифікації судових експертиз [7].

Водночас аналіз дисертацій, монографій, навчальних та практичних посібників, наукових статей вказує на різноманітність питань, що досліджувалися науковцями, а також і на ту обставину, що значна кількість проблемних питань теорії судової експертизи торкалися здебільшого проблем судової експертизи у кримінальному судочинстві. У 2016 році у м. Харків М.Г. Щербаковським була захищена докторська дисертація "Теоретико-методологічні та праксеологічні засади судових експертиз у кримінальному процесі", в якій автором розкриваються наукові основи судових експертиз, процесуальні, тактичні та пракселогічні основи проведення судових експертиз у кримінальному процесі [8]. Щоправда, мали місце й інші за спрямованістю дослідження, які були здійснені в нашій країні. Так, наприклад, Є.В. Кригін дослідив питання криміналістичної експертизи в адміністративному процесі [9], Г.К. Прокопанич дослідила питання використання спеціальних знань в господарському судочинстві України [10].

Експертизу в різних галузях судочинства відрізняють лише процедури підготовки й призначення судової експертизи, що традиційно властиві кожному з його видів, а також відмінності у правах учасників експертизи, що зумовлено специфікою діяльності суб'єктів різних видів правовідносин. Саме ці особливості, деякі відмінності в регламентації порядку призначення й проведення експертизи та використання її результатів і зумовлюють неможливість використання висновку експерта, що отриманий в одному процесі, наприклад, у цивільному, для використання як джерела доказів в іншому, наприклад, у кримінальному, і навпаки [11, с.12].

Необхідність використання спеціальних знань з метою встановлення різноманітних обставин, які підлягають дослідженню в суді, вимагає правової регламентації цього процесу, що призвело до виникнення в правовій сфері

діяльності правового інституту судових експертиз. Питаннями дослідження проблем судової експертизи в провадженнях про адміністративні правопорушення займалися вітчизняні та зарубіжні вчені та ін.

Безумовно, що багато які з науковців, що досліджували проблеми використання спеціальних знань в адміністративному судочинстві, внесли неоціненний вклад в розвиток науки. Проте низка моментів, пов'язаних з проблемою інституту спеціальних знань, судової експертизи, критеріїв оцінки висновку експерта не вичерпали себе в теоретичному, й, особливо, в практичному плані. Багато які з питань залишаються дискусійними як в теорії, так і на практиці, а тому потребують не лише подальшого вивчення, а й нових підходів до їх вирішення. На нашу думку, більш глибокого та обґрунтованого дослідження потребують питання використання спеціальних знань в адміністративному судочинстві у формі судової експертизи, теоретико-методологічні засади судових експертиз, які призначаються в адміністративному судочинстві, критерії оцінки висновку експерта в адміністративному судочинстві тощо. Отже, судова експертиза активно розвивається у всіх видах процесу. Для судових експертиз, які призначаються в кримінальному, адміністративному, цивільному, господарському процесі, окрім загальної процесуальної форми характерною є загальна методологія, вирішувані завдання, об'єкти дослідження. Єдність інтегрованої природи всіх видів судових експертиз зумовлює необхідність вироблення однакового підходу до проблем використання спеціальних знань й, зокрема, судової експертизи, при удосконаленні процесуального законодавства в різноманітних видах судочинства. Експертні завдання, об'єкти експертизи, методи та методики експертного дослідження не залежать від процесуальної процедури, а визначаються родом та видом судових експертиз.

Сьогодні досі залишається не вирішеною низка загальних проблем судової експертизи в адміністративному судочинстві, серед яких: поняття судової експертизи, її відмінність від інших способів використання спеціальних знань в адміністративному процесі, визначення доказової сутності висновку експерта,

проблеми класифікації судових експертиз в адміністративному процесі та ін. Вирішення цих питань має не лише теоретичне, але й безпосередньо практичне значення, оскільки дозволяє правильно розпорядитися експертним висновком як доказом по конкретній адміністративній справі, уникнути помилок у ході призначення експертизи.

Розглядаючи проблеми використання спеціальних знань в адміністративному судочинстві, перш за все необхідно дослідити специфіку і особливості самого адміністративного процесу. Така специфіка включає в себе різноманітні адміністративно-юрисдикційні провадження, проблеми його становлення й розвитку визначають специфічні особливості застосування різноманітних форм спеціальних знань і способів закріплення результатів їх використання. Вітчизняний фахівець в галузі адміністративного процесу Ю.П. Бітяк зазначає, що поняття "адміністративний процес" у адміністративно-правовій науці прийнято розглядати в широкому і вузькому розумінні. В широкому розумінні адміністративний процес – це встановлений законом порядок розгляду і вирішення індивідуально-конкретних справ, що виникають у сфері державного управління, судами (загальної юрисдикції чи спеціально створеними) або спеціально уповноваженими на те органами. У вузькому розумінні адміністративний процес розглядають як провадження в справах про адміністративні правопорушення й застосування до правопорушників адміністративних стягнень. Іноді поняття адміністративного процесу у вузькому розумінні тлумачать не тільки як розгляд справ про адміністративні правопорушення й застосування адміністративних стягнень до винних, а і як розгляд справ із застосуванням заходів адміністративного примусу [12]. Теоретичний пошук змісту категорій і понять у сфері адміністративного судочинства активізувався із прийняттям у 2005 році Кодексу адміністративного судочинства України. З народженням і становленням адміністративного судочинства виникла гостра необхідність в широкому використанні різноманітних засобів доказування, серед котрих одну з найважливіших ролей

відіграє судова експертиза, яка призначається у спорах у сфері адміністративних правовідносин, вирішення яких складає компетенцію адміністративних судів. Закономірно, що активізація діяльності та зростання інтересів фізичних і юридичних осіб у різних сферах адміністративних правовідносин тягне за собою й збільшення адміністративних спорів, вирішення яких вимагає спеціальних досліджень із використанням відповідних спеціальних знань.

Завдання адміністративного судочинства, як вбачається із КАС України, полягає у захисті прав та законних інтересів особи в публічно-правових спорах від порушень з боку органів влади, органів місцевого самоврядування, їх службових чи посадових осіб. Адміністративні суди розглядають всі справи, пов'язані зі спорами фізичних або юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень, дій чи бездіяльності. Крім цього адміністративні суди розглядають спори, пов'язані із публічною службою, реалізацією повноважень управлінськими суб'єктами.

В основу класифікації категорій адміністративних справ може бути покладено такі класифікаційні ознаки як предмет оскарження (індивідуальний акт, нормативний акт, адміністративний договір); зміст спірних відносин; вид суб'єкта владних повноважень – сторони судового процесу; предмет захисту. Відповідно до Класифікатору категорій адміністративних проваджень, затвердженим рішенням Ради суддів адміністративних судів України від 31.10.2013 № 114 адміністративний суд розглядає провадження: 1) зі спорів з приводу забезпечення реалізації громадянами права голосу на виборах і референдумах, зокрема зі спорів щодо: виборів народних депутатів України, у тому числі: формування складу виборчих комісій, висування та реєстрації кандидатів, уточнення списків виборців, проведення передвиборної агітації, оскарження результатів виборів, виборів Президента України, у тому числі, формування складу виборчих комісій, висування та реєстрації кандидатів, уточнення списків виборців, проведення передвиборної агітації, оскарження результатів виборів, виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки

Крим, місцевих рад, сільських, селищних, міських голів, у тому числі, формування складу виборчих комісій, висування та реєстрації кандидатів, уточнення списків виборців, проведення передвиборної агітації, оскарження результатів виборів, всеукраїнського та місцевого референдумів, у тому числі, ініціювання та призначення референдуму, формування складу комісій із референдуму, уточнення списків виборців, проведення агітації під час ініціювання та підготовки референдуму, оскарження результатів референдуму; 2) провадження зі спорів з приводу забезпечення реалізації конституційних прав особи, а також реалізації статусу депутата представницького органу влади, організації діяльності цих органів, зокрема зі спорів щодо: забезпечення права особи на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, забезпечення права особи на доступ до публічної інформації; 3) провадження зі спорів з приводу забезпечення громадського порядку та безпеки, національної безпеки та оборони України, зокрема зі спорів щодо: правового статусу фізичної особи, у тому числі, реалізації владних управлінських функцій у сфері громадянства; реєстрації актів цивільного стану, крім актів громадянства, реєстрації та обмеження пересування і вільного вибору місця, проживання, проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій; щодо запобігання та припинення протиправної діяльності товариств, установ, інших організацій, яка посягає на конституційний лад, права і свободи громадян, у тому числі, обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання, усунення обмежень у реалізації права на мирні зібрання, видворення з України іноземців або осіб без громадянства, біженців, цивільного захисту; охорони праці, охорони здоров'я, дорожнього руху; транспорту та перевезення пасажирів, у тому числі, дорожнього руху, транспорту та перевезення пасажирів, обмеження здійснення грального бізнесу, у тому числі, спорів за участю органів доходів і зборів; 4) провадження зі спорів з приводу реалізації державної політики у сфері освіти, науки, культури та спорту; 5) провадження зі спорів з приводу реалізації державної політики у сфері економіки, зокрема зі спорів щодо:

організації господарської діяльності, у тому числі: державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, дозвільної системи у сфері господарської діяльності; ліцензування певних видів підприємницької діяльності; нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності; реалізації державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності; розроблення і застосування національних стандартів, технічних регламентів та процедур оцінки відповідності, митної справи (крім охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності); зовнішньоекономічної діяльності; спеціальних заходів щодо демпінгового та іншого імпорту, у тому числі, оскарження рішень, дій чи бездіяльності Державної митної служби та її органів щодо визначення коду товару за УКТЗЕД, оскарження рішень, дій чи бездіяльності Державної митної служби та її органів щодо визначення митної вартості товару, захисту економічної конкуренції, державного регулювання цін і тарифів, управління об'єктами державної (комунальної) власності, у тому числі про передачу об'єктів права державної та комунальної власності; здійснення державних закупівель, реалізації спеціальних владних управлінських функцій в окремих галузях економіки, у тому числі спори у сфері: електроенергетики (крім ядерної енергетики); енергозбереження, альтернативних джерел енергії, комбінованого виробництва електричної і теплової енергії, житлово-комунального господарства; теплопостачання; питного водопостачання; 6) провадження зі спорів з приводу забезпечення сталого розвитку населених пунктів та землекористування, зокрема зі спорів у сфері: містобудування; планування і забудови територій; архітектурної діяльності, землеустрою; державної експертизи землепорядної документації; регулювання земельних відносин, у тому числі, розпорядження землями держави, передача таких земельних ділянок у власність і користування громадянам та юридичним особам, відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень; 7) провадження зі спорів з

приводу охорони навколишнього природного середовища, зокрема зі спорів щодо: забезпечення екологічної безпеки, у тому числі при використанні природних ресурсів; екологічної безпеки поводження з відходами, особливої охорони природних територій та об'єктів, визначених законом; 8) провадження зі спорів з приводу адміністрування податків, зборів, платежів, а також контролю за дотриманням вимог податкового законодавства, зокрема зі спорів щодо: реалізації податкового контролю, погашення податкового боргу, у тому числі, передачі майна у податкову заставу, застосування адміністративного арешту майна, стягнення податкового боргу, адміністрування окремих податків, зборів, платежів, у тому числі, податку на прибуток підприємств, податку з доходів фізичних осіб, податку на додану вартість (крім бюджетного відшкодування з податку на додану вартість), бюджетного відшкодування з податку на додану вартість, акцизного податку, збору за першу реєстрацію транспортного засобу, екологічного податку, рентної плати за транспортування нафти і нафтопродуктів, рентної плати за нафту, природний газ і газовий конденсат, плати за користування надрами, місцевих податків і зборів, крім єдиного податку, єдиного податку, плати за землю, збору за користування радіочастотним ресурсом, збору за спеціальне використання води, збору за спеціальне використання лісових ресурсів, справи за зверненням органів доходів і зборів, у тому числі щодо, визнання оспорюваних правочинів недійсними та застосування визначених законодавством заходів, пов'язаних із визнанням правочинів недійсними, стягнення в дохід держави коштів, отриманих за нікчемними договорами, припинення юридичної особи; 9) провадження зі спорів з приводу реалізації публічної фінансової політики, зокрема зі спорів у сфері: валютного регулювання і валютного контролю, у тому числі, спорів за участю органів доходів і зборів, грошового обігу та розрахунків, у тому числі, спорів за участю органів доходів і зборів, бюджетної системи та бюджетного процесу; державного боргу, державного регулювання ринків фінансових послуг, у тому числі, операцій із цінними паперами, процедур здійснення контролю Рахунковою палатою,

державного фінансового контролю, внутрішньої контрольної-ревізійної роботи;

10) провадження зі спорів з приводу реалізації публічної політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та спорів у сфері публічної житлової політики, зокрема зі спорів щодо: збору та обліку єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування; управління, нагляду та інших владних управлінських функцій у сфері відповідних видів загальнообов'язкового державного соціального страхування, у тому числі, загальнообов'язкового державного страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, які спричинили втрату працездатності; загальнообов'язкового державного страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням; загальнообов'язкового державного страхування на випадок безробіття; загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, у тому числі пенсійного страхування осіб, звільнених з публічної служби (військової служби); соціального захисту; соціального захисту та зайнятості інвалідів; соціальних послуг, у тому числі, соціального захисту дітей війни, соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, соціального захисту сімей із дітьми, соціального захисту та зайнятості інвалідів, праці, зайнятості населення; реалізації публічної житлової політики, у тому числі, праці, зайнятості населення, реалізації публічної житлової політики, 11) провадження зі спорів з приводу забезпечення юстиції, зокрема спори у сфері: судоустрою, прокуратури, адвокатури, нотаріату, виконавчої служби та виконавчого провадження; 12) провадження зі спорів з відносин публічної служби, зокрема справи щодо: прийняття громадян на публічну службу, проходження служби, звільнення з публічної служби; 13) провадження зі спорів щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради юстиції, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, а також справи про дострокове припинення повноважень народного депутата України: оскарження актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, оскарження актів, дій чи бездіяльності

Президента України, оскарження актів, дій чи бездіяльності Вищої ради юстиції, оскарження актів, дій чи бездіяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, дострокове припинення повноважень народного депутата України; 14) інші провадження [13].

Для сучасного періоду розвитку адміністративного судочинства характерною є кардинальна зміна поглядів на сутність і зміст принципу змагальності в адміністративному процесі та його нормативного закріплення. А.І. Бітов стверджує, що адміністративне судочинство є одним з провідних інститутів, покликаних захищати порушені органами виконавчої влади права та свободи людини і громадянина, але при цьому воно нерозривно пов'язане із змістом і принципами сучасної правової державності [14, с. 330]. Це відображається в регулюванні судової експертизи та інших форм використання спеціальних знань в ході реформування адміністративного судочинства. Новизна нормативного процесу доказування в нових умовах полягає в тому, що від волі самих сторін залежить участь їх в змагальному процесі, а саме інституту судової експертизи. Адміністративний суд повинен встановлювати фактичні обставини справи, з високим ступенем ймовірності наблизитися до розуміння сутності досліджуваного явища (достатнього для формування внутрішнього переконання й винесення законного й обґрунтованого рішення) й приймати для цього передбачені процесуальним законом заходи. Не дивлячись на наявність потреби у спеціальних знаннях, проведенні дослідження з метою отримання доказової інформації, можливим є винесення судового рішення на основі інших доказів (пояснень сторін, показів свідків, письмових та речових доказів), а не експертного висновку.

Термін "спеціальні знання" в усіх видах судочинства, й в адміністративному зокрема, використовується доволі часто. Проте нормативно-правові акти України, в яких встановлено порядок судочинства, не містять визначення й не розкривають його значення. Постанова Пленуму Верховного Суду України "Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах" веде мову, але не розкриває

змісту поняття "спеціальних знань". У повсякденному житті виникають найрізноманітніші питання, при вирішенні яких доводиться звертатися за допомогою кваліфікованих фахівців, котрий прийнято називати обізнаними особами або експертами. В судовій практиці також виникає чимало питань, для вирішення яких необхідні спеціальні знання. Залучення експертів, тобто фахівців у певній галузі науки, мистецтва, техніки або ремесла, дає можливість всебічно і повно з'ясувати обставини справи і вирішити питання по суті [16, с. 27].

Спеціальними знаннями є знання і навички, одержані в результаті фахової освіти та/або практичної діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, які використовуються визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для вирішення за певною процедурою процесуальних завдань. Таке визначення спеціальних знань максимально точно відбиває теоретичні положення наукознавства, законодавства і практику залучення спеціальних знань до відправлення правосуддя [17, с.23]. Поняття "спеціальні знання" є галузевим юридичним. Необхідність його введення зумовлена діяльністю юрисдикційних органів з метою вирішення завдань, що перед ними ставляться. Особливими ознаками, що характеризують спеціальні знання, є такі: ці знання не є загальновідомими, загальнодоступними та одиничними; вони набуваються особою в процесі теоретичної та практичної підготовки до конкретної діяльності; неодноразово використовуються; надаються не в прямій, а у опосередкованій формі; залучаються в процес у встановленому законом порядку за наявності в учасників процесу потреби в такого роду знаннях; використовуються у передбачених процесуальним законодавством формах; їх використання пов'язане з певним рівнем освіти та/або підготовки, а також професійним або іншим досвідом; такі знання сприяють забезпеченню винесення законного й обґрунтованого акту органів досудового розслідування та суду як органу судової влади [18, с.7].

Сучасним трендом розвитку наукових уявлень про судову експертизу є теза щодо єдності (одноманітності) методологічних та експертно-технологічних

підходів у практичних випадках застосування спеціальних знань в межах різноманітних видів процесу та його стадій. На цей аспект звертають увагу багато хто з науковців. Так І.В.Гора [18, с.19], О.В. Нестеров [19, с.62], О.Р. Росинська [20, с.48] та інші включають у предмет теорії судової експертизи питання, що пов'язані з правовим забезпеченням діяльності судового експерта та спеціаліста. Ведучи мову про предмет нормативно-правового регулювання експертної діяльності, вчені підкреслюють, що таким може бути лише її організаційний рівень, зовнішній бік, а також – процедура [21, с.38]. Все це свідчить про те, що багато які з підходів, що склалися в теорії судової експертизи, можуть і повинні бути імплементовані в систему правового й нормативно-технічного забезпечення експертної діяльності [22, с. 5].

Спеціальні знання експерта знаходяться за межами повсякденних узагальнень життєвого досвіду та є науковими знаннями, тобто знаннями, отриманими за допомогою пізнавальної діяльності і теоретичних висновків та обумовленої ними сукупності певних навичок і вмінь для виконання роботи певної професії та певного рівня кваліфікації [23, с. 51; 24, с. 41; 25, с. 42-43].

Ми підтримуємо думку І.В.Гори стосовно того, що експертизу складають три елементи: встановлення в ході дослідження ознак, їх інтерпретація та висновок. В провадженні конкретної експертизи обсяг, роль та значення окремих елементів може суттєво варіюватися залежно від виду й роду експертизи, але за будь-якого співвідношення завжди повинні бути присутніми всі три елементи, в іншому разі немає експертизи, а є лише застосування спеціальних знань на рівні спеціаліста [18, с. 8].

Процес використання спеціальних знань, як і вся процесуальна діяльність у цілому, регламентовані чинним законодавством. Порівняльний аналіз статей процесуальних кодексів, що стосується судових експертиз, показує, що підстави і порядок призначення судової експертизи, права і відповідальність експерта, умови призначення повторних і додаткових експертиз у всіх цих кодексах подібні. Для судових експертиз, що призначаються у кримінальному,

адміністративному, цивільному, господарському процесі, окрім загальної процесуальної форми є характерними й загальна методологія, вирішувани завдання, об'єкти дослідження [26, с. 46]. Розвиток інституту спеціальних знань здійснюється у тісній взаємодії з іншим правовим явищем – інститутом доказового права. Проблеми доказування у всіх без виключення процесуальних галузях вітчизняного права є актуальними, що пов'язане із прогресом правовідносин у сучасному світі і удосконаленням теорії доказування. Відсутність стандартних, універсальних підходів до наукового аналізу процесу і засобів доказування за справами про адміністративні правопорушення в цілому й видів доказів зокрема не дає змоги однозначно оцінити ефективність проведення експертизи і використання її результатів. Тому розгляд вказаних аспектів науки й практики на сучасному етапі набуває особливої гостроти.

Доказування в адміністративному, господарському, кримінальному та цивільному судочинстві здійснюється на основі законів логіки і за допомогою доказів, якими є фактичні дані, отримані у передбаченому законом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню (ст. 84 КПК) або будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність чи відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення осіб, які беруть участь у судовій справі, та інші обставини, що мають значення для її правильного вирішення (ч.1 ст. 69 КАС, ст. 57 ЦПК, ст. 32 ГПК). Ці дані встановлюються: письмовими і речовими доказами, висновками судових експертів; поясненнями представників сторін та інших осіб, які беруть участь у судовому процесі [27, с. 9].

Спеціальні знання можуть застосовуватись як у процесуальних, так і в непроцесуальних формах. Ефективними формами їхнього використання є:

1) отримання консультацій обізнаних осіб із різних питань: а) роз'яснення положень нормативних актів, що стосуються бюджетної сфери (фахівці у галузі фінансового права); б) ознайомлення зі спеціальними питаннями - особливостями

порядку виділення та використання бюджетних коштів, бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності в державному органі чи установі (ревізори, які проводили ревізію, та службові особи Державної казначейської служби України або фінансових органів); в) стосовно акту ревізії та допомоги в оцінюванні висновків ревізорів. Якщо слідчий володіє основами бухгалтерського обліку з'ясування окремих пунктів акту ревізії або іншого документа із бухгалтером дає змогу слідчому переконатися в правильності аналізу отриманої інформації [28, с. 106], одержати додаткові відомості в галузі будівництва (якщо злочинці використовували бюджетні кошти для фінансування витрат на будівництво), банківської справи (при розслідуванні фактів порушень бюджетного законодавства з кредитними коштами) тощо; г) допомоги при підготовці до окремих слідчих дій (інженерів, економістів, бухгалтерів, криміналістів). При вирішенні питання призначення ревізії або судово-бухгалтерської експертизи фахівець у галузі бухгалтерського обліку може надати допомогу слідчому у і правильному формулюванні запитань ревізору чи експерту. Спеціаліст може підказати слідчому послідовність проведення слідчих дій у справі та допомогти з вибором тактичних прийомів, які доцільно застосувати при проведенні певної слідчої дії;

2) проведення ревізії - це непроцесуальна форма використання спеціальних знань, застосовується фактично у всіх випадках розслідування злочинних порушень бюджетного законодавства. Питання які ставляться до ревізорів: а) чи правомірним було одержання установою бюджетних коштів; б) чи відповідали витрати цільовому призначенню коштів; в) чи не перевищували видатки встановлені нормативно-правовими актами та плановими документами обмеження; г) яку кількість бюджетних коштів використано з порушеннями; г) хто зі службових осіб відповідальний за дотримання вимог бюджетного законодавства, норми якого були порушені. Документальна ревізія є однією з найважливіших форм фінансово-економічного контролю за господарською діяльністю підприємств, установ та організацій, які повністю фінансуються з

бюджету або одержують бюджетні кошти без якої не можливо порушення та завершення кримінальна справа;

3) призначення експертиз;

4) залучення спеціаліста для участі в проведенні окремих слідчих дій є процесуальною формою використання спеціальних знань у розслідуванні (ст. 71 КПК України), може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань (ч.1 ст. 71 КПК України) та безпосередньо технічну допомогу (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) (ч.2 ст. 71 КПК України). [29].

До спеціальних знань належать знання у певній галузі науки чи техніки, у мистецтві або ремеслі та в інших окремих сферах людської діяльності, тому закон прямо забороняє проведення експертизи для з'ясування питань права [28, с. 102].

В.С. Князев підкреслює, що судова експертиза як правовий інститут, як система процесуальних відносин і як система процесуальних дій – все це лише різноманітні рівні конкретизації даного явища як правового. За межами процесуальної "оболонки" судова експертиза не існує; за межами адміністративно-процесуальної форми неможливо отримати висновок експерта як судовий доказ, а порушення будь-якої процесуальної норми при призначенні, провадженні експертизи, оцінці висновку експерта знецінює доказову значимість останнього незалежно від його змісту [30, с. 61]. Висновки експерта ґрунтуються не на механічному поєднанні результатів порівняння, вони повинні враховувати весь процес дослідження.

Об'єктами експертизи у широкому смислі цього слова є речовини, матеріали, промислова продукція та інші вироби, технології, художні твори, рослини, тварини, людина, документи та ін. Мета і завдання експертизи визначаються сферою людської діяльності, в межах якої вона проводиться.

Більшість науковців розглядають судову експертиза в адміністративному процесі як складне комплексне явище. У змісті понять судової експертизи на основі виявлення родових та видових ознак виокремлюють правовий і

спеціальний компоненти, єдність котрих характеризує сутність експертизи як правового явища, показують співвідношення професійної оцінки експертом виявлених в ході дослідження спеціальних фактів із змістом судового доказу; обґрунтовують тезу щодо неможливості подвійного розуміння доказового значення висновку експерта (так звані «проміжні факти» мають спеціальний характер і у відриві від висновку експерта доказом визнаними бути не можуть [31, с. 34]. Судова експертиза значно розширює пізнавальні можливості судового розгляду адміністративних справ, дозволяє використати весь арсенал науково-технічних засобів у встановленні обставин, що мають значення для справи [32, с. 53]. Визначення поняття судової експертизи в адміністративному процесі, її сутності і завдань має як теоретичне, так і практичне значення, тому що вирішення цього питання сприяє й точному встановленню порядку та меж застосування експертизи в різних видах адміністративного провадження [33, с. 10].

Ознаки судової експертизи, що відрізняють її від інших експертиз, й сьогодні досліджуються різними авторами, котрі вказують на відмінності, зміст ознак та перераховують їх в різній послідовності. Наприклад, А.Я. Паліашвілі до самостійних ознак саме судової експертизи відносить: процесуальну форму використання спеціальних знань, процесуальну форму призначення експертизи, процесуальну самостійність й індивідуальну відповідальність судового експерта, безпосереднє дослідження об'єктів експертизи, об'єктивне і всебічне її проведення та процесуальне оформлення результатів [34, с. 19]. О.Р. Росинська вважає, що судова експертиза є самостійною процесуальною формою отримання нових і уточнення (перевірки) наявних доказів [35, с. 72]. Приклади підходів до визначенні судової експертизи можна було б продовжити й далі, але сьогодні законодавець в Законі України "Про судову експертизу" сформулював чітко визначене поняття судової експертизи як "дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового

та судового слідства" (ст.1 Закону України "Про судову експертизу"). З цього приводу М.Я. Сегай підкреслював, що у цьому законодавчому визначенні відображені у взаємозв'язку обидві сторони судової експертизи – гносеологічна і процесуальна, це визначення не тільки об'єднує гносеологічну та доказову функції судової експертизи як науково-практичного дослідження з метою отримання нової інформації про обставини кримінальної, цивільної, господарської чи адміністративної справи. Воно опосередковано визначає головного суб'єкта судово-експертної діяльності – судового експерта, який на основі спеціальних знань здійснює дослідження і є самостійною процесуальною фігурою, а також інших процесуальних суб'єктів – замовників судової експертизи – дізнавача, слідчого, суддю (суд) [36, с. 5]. Ю.Я. Лоза підкреслює, що судова експертиза відрізняється як від інших форм застосування спеціальних знань у судочинстві, так і від різних науково-технічних та інших досліджень, проведених поза юридичним процесом. Судова експертиза суттєво відрізняється від наукової, екологічної, будівельної й інших видів експертиз, проведених для прийняття управлінських рішень [37, с. 15-16], що прямо впливає із Законів України "Про наукову і науково-технічну експертизу" [38] та "Про екологічну експертизу"[39].

«Під судовою експертизою в адміністративному судочинстві необхідно розуміти дослідження певних фактичних обставин адміністративної справи, що проводиться на підставі ухвали адміністративного суду з дотриманням процесуальної форми спеціальним суб'єктом (особою), що володіє спеціальними знаннями в галузі науки, мистецтва, техніки, ремесла тощо, у результаті чого утворюється новий засіб доказування – висновок експерта» [40, с.38].

Головним призначенням експертизи в адміністративному судочинстві є якісна оцінка фахівцем з урахуванням вимог законодавства обставин справи, розуміння й оцінка яких виходить за межі обов'язкових знань судді адміністративного суду.

Експертиза в адміністративному судочинстві – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять

інформацію про обставини адміністративного провадження, що перебуває у провадженні адміністративного суду. Г.М. Надгорний, М.Я. Сегай і Б.М. Ісакович стверджують, що так відображується гносеологічний аспект – дослідження ... на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів [41, с. 317] та аспект процесуальний, оскільки таке дослідження виконується судовим експертом, тобто суб'єктом процесуальної діяльності, та його результати мають доказове значення у провадженні [42, с.77]. Тобто судова експертиза в адміністративному процесі – це процес дослідження судовими експертами наданих їм у розпорядження об'єктів та надання письмового висновку з питань, поставлених адміністративним судом (в межах спеціальних знань. Отже, судова експертиза має пріоритетну роль у застосуванні досягнень науки й техніки в адміністративному процесі, підвищенні культури процесуальної діяльності судових органів.

Закон України "Про судову експертизу" підвищує значення експертизи розширює сферу її застосування в системі судочинства. Сучасне адміністративне законодавство України більше наближається до міжнародних стандартів, що передбачає в межах змін, які відбуваються в реформуванні системи судочинства, удосконалення всіх сфер законодавства, зокрема законодавчих норм, якими врегульовано питання залучення судового експерта в адміністративне провадження. Сьогодні адміністративне процесуальне законодавство України спрямоване також на підвищення ролі й переоцінку значення інституту судових експертиз, без яких не може бути ефективно проведено розслідування адміністративного провадження й розкрито адміністративне правопорушення. Таким чином залучення осіб, що володіють спеціальними знаннями в адміністративному судочинстві зумовлене обставинами кожної конкретної справи, при виникненні потреби у використанні певного роду знань, що виходять за межі побутових, загальнотеоретичних і забезпечують реалізацію сторонами адміністративного провадження права на справедливе правосуддя.

1.2 Використання спеціальних знань в адміністративному судочинстві: нормативно-правова регламентація

Правові питання щодо призначення судових експертиз в адміністративному суді регулюються: Кодексом адміністративного судочинства України, Кодексом України про адміністративні правопорушення, Законом України "Про судову експертизу", Наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 № 301/5 "Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів" та "Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України" та "Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям, що не працюють у державних спеціалізованих установах", іншими нормативно-правовими актами, що стосуються питань судової експертизи.

Одним із напрямів вивчення проблем судової експертизи в адміністративному судочинстві стають питання правового регулювання порядку її організації та провадження. Саме цей аспект наукової діяльності привертає до себе увагу вчених і практиків, які прагнуть підвищити ефективність правового регулювання організації та провадження судової експертизи шляхом максимально докладної правової регламентації розглядуваного процесу. У главах КАСУ "Учасники адміністративного процесу" (5) та "Докази" (6) розділу II, а також розділі III "Провадження в суді першої інстанції" (ст. 66, 69, 81-85, 92, 129, 131, 148, 150, 156, 165) розглядаються питання призначення і проведення експертиз.

Джерелом доказів в адміністративному судочинстві є і висновки експертів. Висновки експертів в адміністративному судочинстві застосовується не так часто як в кримінальному процесі, оскільки значна частина даних адміністративних справ пов'язані з оскарженням правових актів [43, с.129].

Кодекс адміністративного судочинства (КАС) містить статтю 81 "Призначення судової експертизи". Дана стаття передбачає, що для з'ясування обставин, які мають значення для справи і потребують спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки, ремесла тощо, суд може призначити експертизу. Особи, які беруть участь у справі, мають право подати суду питання, на які потрібна відповідь експерта. Кількість і зміст питань, за якими має бути проведена експертиза, визначаються судом. Суд повинен вмотивувати відхилення питань осіб, які беруть участь у справі. Особи, які беруть участь у справі, мають право просити суд призначити експертизу і доручити її проведення відповідній експертній установі або певному експерту. Якщо сторони домовилися про залучення експертами певних осіб, суд повинен призначити їх відповідно до цієї домовленості. Якщо проведення експертизи доручено експертній установі, її керівник має право доручити проведення експертизи одному або кільком експертам, якщо судом не визначено конкретних експертів, у разі потреби – замінити виконавців експертизи, заявити клопотання щодо організації проведення досліджень поза межами експертної установи. В ухвалі про призначення експертизи суд попереджає експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків.

Метою судової експертизи в адміністративному процесі є засіб отримання нової інформації або перевірка вже існуючої, що має значення для вирішення адміністративної справи по суті. Ознаками судової експертизи, на думку А.В. Кудрявцевої, як інституту процесуального права є: підстави призначення й проведення експертизи; своєрідне й відносне уособлення правовідносин, які складаються в процесі призначення й проведення експертизи; процесуальна форма призначення й проведення експертизи; єдині принципи; власна юридична конструкція; своєрідний механізм правового регулювання. Ці ознаки, характеризують особливий юридичний режим як визначальну категорію для виокремлення окремих інститутів [45, с. 5]. Тому ознаками судової експертизи в

адміністративному процесі є: підстави призначення й проведення експертизи; наявність правовідносин під час призначення й проведення експертизи; процесуальну форму призначення й проведення експертизи; єдині принципи; власну юридичну конструкцію; своєрідний механізм правового регулювання. Іншими словами, інститутом судової експертизи в адміністративному судочинстві можна вважати сукупність норм, що регламентують процесуальні дії й відносини при призначенні й проведенні судової експертизи в адміністративному суді, які мають юридичну конструкцію та єдині принципи, котрі визначають механізм і способи правового впливу.

Інститут судової експертизи, будучи невід'ємною частиною адміністративного процесуального законодавства України, відіграє суттєву роль у вирішенні завдань, які стоять перед адміністративним судочинством, а саме: захист порушених або таких, що оспорюють, прав, свобод і охоронюваних законом інтересів громадян, організацій та їх об'єднань, а також охорона державних і суспільних інтересів, попередження адміністративних правопорушень. Суд може призначити експертизу для з'ясування обставин, що мають значення для справи і потребують спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки, ремесла тощо (ч.1 ст. 81 КАСУ). Суд визначає кількість і зміст питань, за якими має бути проведена експертиза та вмотивовує відхилення питань осіб, які беруть участь у справі (ч.2 ст. 81 КАСУ). Особи, які беруть участь у справі, мають право: 1) подати суду питання, на які потрібна відповідь експерта (ч.2 ст. 81 КАСУ); 2) просити суд призначити експертизу і доручити її проведення відповідній експертній установі або конкретному експерту (ч.3 ст. 81 КАСУ). Якщо сторони домовилися про залучення експертами певних осіб, суд повинен призначити їх відповідно до цієї домовленості (ч.3 ст. 81 КАСУ). Керівник експертної установи, якій доручено проведення експертизи, має право доручити проведення експертизи одному або кільком експертам, якщо судом не визначено конкретних експертів, у разі потреби - замінити виконавців експертизи, заявити клопотання щодо організації проведення досліджень поза межами експертної

установи (ч.4 ст. 81 КАСУ). Експерт попереджається судом про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків в ухвалі про призначення експертизи (ч.5 ст. 81 КАСУ).

Підставою для проведення судових експертиз відповідно до чинного адміністративного законодавства є процесуальний документ (постанова, ухвала) про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом) - судом, або письмове звернення позивача чи відповідача адміністративного провадження (документ про призначення експертизи (залучення експерта), у якому обов'язково зазначаються реквізити, перелік питань, поставлених експерту, а також об'єкти, що підлягають дослідженню. Підставою для проведення експертного дослідження в експертній установі є письмова заява (лист) замовника (юридичної або фізичної особи) з обов'язковим зазначенням його реквізитів, з переліком питань, які підлягають розв'язанню, а також об'єктів, що надаються. Під час проведення експертиз (експертних досліджень) з метою виконання певного експертного завдання експертами застосовуються відповідні методи дослідження, методики проведення судових експертиз, а також нормативно-правові акти та нормативні документи (міжнародні, національні та галузеві стандарти, технічні умови, правила, норми, положення, інструкції, рекомендації, переліки, настановчі документи Держспоживстандарту України), а також чинні республіканські стандарти колишньої УРСР та державні класифікатори, галузеві стандарти та технічні умови колишнього СРСР, науково-технічна, довідкова література, програмні продукти тощо [46].

Строк проведення експертизи встановлюється залежно від складності дослідження з урахуванням експертного навантаження фахівців керівником експертної установи (або заступником керівника чи керівником структурного підрозділу) у межах: 1) 10 календарних днів - щодо матеріалів з невеликою кількістю об'єктів та вирішуваних питань і простих за характером досліджень; 2) 30 календарних днів - щодо матеріалів із середньою кількістю об'єктів та

вирішуваних питань або середньої складності за характером досліджень; 3) 60 календарних днів - щодо матеріалів з великою кількістю об'єктів та вирішуваних питань або складних за характером досліджень; 4) понад 60 календарних днів - щодо матеріалів із великою кількістю об'єктів та вирішуваних питань (більше десяти), виходячи з фактично необхідного для експерта часу або особливо складних за характером досліджень (досліджень з використанням криміналістичного обладнання (лазерного, оптичного, електронного), проведення експериментальних досліджень, застосування декількох методів); 5) понад 90 календарних днів - якщо експертиза є особливо складною чи багатооб'єктною, потребує вирішення більше десяти питань або вирішення питань, які потребують декількох досліджень, чи налічує понад п'ять томів матеріалів справи або є комплексною чи потребує залучення фахівців з інших установ (у тому числі судово-медичних), підприємств, організацій і не може бути виконана в зазначені строки [47, с.106].

Вказані терміни можуть бути переглянуті або встановлені додатково з урахуванням необхідного реального часу на їх виконання у разі значного завантаження експерта та знаходження в нього на виконанні одночасно понад десяти експертиз, у тому числі комісійних та комплексних. Більший строк встановлюється за письмовою домовленістю з органом (особою), який призначив експертизу (залучив експерта), після попереднього вивчення експертом наданих матеріалів. У разі відмови органу (особи), який призначив експертизу (залучив експерта), у погодженні запропонованого розумного строку проведення експертизи матеріали справи повертаються з пропозицією призначити експертизу іншим суб'єктам судово-експертної діяльності, визначеним у статті 7 Закону України "Про судову експертизу".

Експертне дослідження здійснюється в певному порядку згідно наукової методики. В процесі дослідження використовуються спеціальні методики і технічні засоби, які допомагають виявити інформацію, що має доказове значення. Експертні дослідження проводяться експертними установами за зонами

регіонального обслуговування згідно з Переліком регіональних зон обслуговування науково-дослідними установами судових експертиз Міністерства юстиції України. В разі неможливості або недоцільності проведення експертизи в експертній установі за зоною регіонального обслуговування, орган (особа), який призначає експертизу (залучає експерта), зазначивши відповідні мотиви, доручає її виконання експертам іншої експертної установи [48, с.55].

Отже, проблема проведення експертизи в адміністративних провадженнях потребує подальших досліджень. Призначення судових експертиз та експертних досліджень судовим експертам державних спеціалізованих науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України та атестованим судовим експертам, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, їх обов'язки, права та відповідальність, організація проведення експертиз та оформлення їх результатів здійснюються у порядку, визначеному Кримінальним процесуальним, Цивільним процесуальним, Господарським процесуальним кодексами України, Кодексом України про адміністративні правопорушення, Кодексом адміністративного судочинства України, Митним кодексом України, Законами України "Про судову експертизу", "Про виконавче провадження", іншими нормативно-правовими актами з питань судово-експертної діяльності та цією Інструкцією.

Закон України "Про судову експертизу" сформулював основні принципи судової експертної діяльності у ст. 3 (законність, незалежність, об'єктивність і повнота дослідження) і напрями їх розвитку, заклав основи вдосконалення норм окремих галузей права, що регулюють експертну діяльність, створив базу для подальших наукових досліджень теорії і практики судової експертизи, що дозволило реалізувати принцип змагальності судових експертів у судочинстві. Застосовується проведення експертиз в недержавних установах незалежними експертами, які отримали назву і статус незалежних (альтернативних) конкурентних експертиз [49, с. 240].

Процесуальне значення застосування спеціальних знань в адміністративному провадженні та форми такого використання визначено у нормах АПК України. Разом з тим, законодавцем чітко розмежовано основні цілі, завдання, функціональні права і обов'язки, процесуальне значення результатів, одержаних у ході адміністративного провадження при залученні спеціаліста чи експерта та їх відповідальність. Дослідження передбачає одержання таких нових фактичних даних, які до цього часу не були відомі суду і які іншим способом отримати неможливо [50, с.195]. Так, ч. 1 ст. 81 КАСУ встановлює, що судова експертиза проводиться лише у випадках, коли для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання в галузі науки, мистецтва, техніки або ремесла тощо.

Законодавець в статті 81 КАСУ установив можливість призначення експертизи для вивчення, перевірки, аналітичного дослідження, кількісної і якісної оцінки висококваліфікованим фахівцем, установою, організацією певного питання, явища, процесу, предмета тощо, які вимагають спеціальних знань у відповідній сфері суспільної діяльності. Сторони, які беруть участь у справі, мають право подати суду питання, на які потрібна відповідь експерта. Кількість і зміст питань, за якими має бути проведена експертиза, визначається судом. Суд повинен вмотивувати відхилення питань осіб, які беруть участь у справі. Особи, що беруть участь у провадженні, мають право просити суд призначити експертизу і доручити її проведення відповідній експертній установі або конкретному експерту. Якщо сторони домовилися про залучення експертами певних осіб, суд повинен призначити їх відповідно до цієї домовленості. Якщо проведення експертизи доручено експертній установі, її керівник має право надати її одному або кільком експертам, якщо судом не визначено конкретних експертів, а у разі потреби – замінити виконавців експертизи, заявити клопотання щодо організації проведення досліджень поза межами експертної установи. В ухвалі про призначення експертизи суд попереджає експерта про кримінальну

відповідальність за завідомо неправдивий висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків.

Останнім часом в Україні відзначається зростання ролі експерта у провадженні по справах про адміністративні правопорушення. Частіше виникає необхідність запрошення в якості експертів фахівців у галузі землебудування, архітектурної діяльності, метрології, товарознавства, використанні природних ресурсів, дозвільної системи у сфері господарської діяльності, технології, стандартизації, якості продукції, метрології, торгівлі тощо. За дрібне хуліганство необхідне залучення експерта для вирішення питання про осудність порушника, експертів-фахівців зоологів або орнітологів доцільно при розгляді справ про умисне знищення тварин, занесених до Червоної книги [51, с.239]. Експерт є представником обізнаних осіб, чий спеціальні знання визначено як найбільш глибокі [52, с. 62]. В якості експерта може залучатися особа, яка відповідає вимогам, встановленим Законом України "Про судову експертизу"(ч.2 ст.66 КАСУ).

У КУпАП не врегульовано питання щодо статусу експерта, однак в науковій літературі його права та обов'язки під час проведення досліджень та надання висновку експертиз висвітлені на доктринальному рівні. Деякі науковці з адміністративного процесу вважають, що джерельні прогалини треба усувати за аналогією кримінального процесуального кодексу [54, с. 239]. Діяльність експерта має подвійну природу. Передусім, це діяльність процесуального характеру, тому що експерт виконує завдання по справі (провадженні) за постановою особи слідчого, прокурора, ухвалою суду або інших осіб, що призначають експертизу [55, с. 63].

Функції та обов'язки експерта в адміністративному судочинстві регламентовано статтею 66 КАСУ , яка саме має назву «Експерт». Експертом є особа, яка має необхідні знання та якій в порядку, встановленому КАСУ, доручається дати висновок з питань, що виникають під час розгляду справи і стосуються спеціальних знань цієї особи, шляхом дослідження матеріальних

об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини у справі (ч. 1 ст. 66 КАСУ).

В основні обов'язки експерта відповідно до адміністративного законодавства входить: 1) проведення повного дослідження і 2) надання обґрунтованого та об'єктивного письмового висновку щодо поставлених йому питань, у разі необхідності 3) прибуття за викликом суду, надання висновку або роз'яснення його в судовому засіданні (ч.3 ст. 66 КАСУ). В другорядні обов'язки експерта законодавець включає всі інші додаткові зобов'язання. А саме: експерт невідкладно (негайно) повинен: 1) повідомити суд про неможливість проведення ним експертизи через відсутність у нього необхідних знань або без залучення інших експертів (ч. 6 ст. 66 КАСУ); 2) заявити суду клопотання щодо його уточнення або повідомити суд про неможливість проведення ним експертизи за заданими питаннями у разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення експерт невідкладно (ч.7 ст. 66 КАСУ); 3) подати матеріали справи та інші документи, що використовувалися для проведення експертизи у разі постановлення ухвали суду про припинення проведення експертизи (ч. 9 ст. 66 КАСУ); 4) забезпечити збереження об'єкта експертизи. Якщо дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей, експерт має одержати на це відповідний дозвіл суду, який оформлюється ухвалою (ч.4 ст. 66 КАСУ). На наш погляд, це ділення на дві групи обов'язків обґрунтовано виконанням експертом в адміністративному процесі певних функцій. Основні зорієнтовані на виконанні першочергової мети експертизи - дослідження об'єктів й вирішення питань, для чого їх власне й запросили, використовуючи їх спеціальні знання у науці, техніці, мистецтві. Другорядні зорієнтовані на виконанні обов'язків експерта у ході своєї діяльності, під час виконання експертного дослідження (на початку, в середині, наприкінці).

Відповідно до адміністративного кодексу експерт має право: 1) знайомитися з матеріалами справи, що стосуються предмета дослідження; 2) заявляти клопотання про подання йому додаткових матеріалів і зразків; 3) викладати у

висновку судової експертизи виявлені в ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були задані питання; 4) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об'єктів дослідження; 5) задавати питання особам, які беруть участь у справі, та свідкам; 6) користуватися іншими правами, встановленими Законом України "Про судову експертизу"(ч. 10 ст. 66 КАСУ); 7) на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних з проведенням експертизи і викликом до суду (ч. 11 ст. 66 КАСУ); 7) відмовитися від давання висновку, якщо поданих йому матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків або якщо він не володіє необхідними знаннями для виконання покладених на нього обов'язків. (ч. 12 ст. 66 КАСУ).

Отже, право експерта - це особливий засіб соціального регулювання, який на відміну від інших форм нормативного впливу (норм моралі, звичаїв, традиції) характеризується ознаками, що визначають його взаємодію з державою та інші особливі риси.

В адміністративному законодавстві експерт не має права: 1) за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи; 2) спілкуватися з особами, які беруть участь у справі, а також з іншими учасниками адміністративного процесу, за винятком дій, пов'язаних з проведенням експертизи; 3) розголошувати відомості, що стали йому відомі у зв'язку з проведенням експертизи, або повідомляти будь-кому, крім суду, про результати експертизи (ч. 5 ст. 66 КАСУ); 4) передоручати проведення експертизи іншій особі (ч. 8 ст. 66 КАСУ).

Змістом юридичного обов'язку є варіанти необхідної поведінки, що слугують гарантією використання наданих суб'єктам можливостей. Структуру юридичного обов'язку складає необхідність: 1) зобов'язаного суб'єкта вчиняти певні дії чи утриматися від їх вчинення в інтересах уповноваженої сторони; 2) вимагати створення необхідних умов з боку держави та інших суб'єктів для ефективного виконання обов'язку; 3) реагувати на законні вимоги уповноваженої особи; 4)

нести юридичну відповідальність у випадку порушення у процесі виконання обов'язку прав інших суб'єктів чи невиконання покладеного обов'язку зобов'язаним суб'єктом. Тобто юридичний обов'язок — елемент правового статусу, оскільки права суб'єктів, не підкріплені обов'язками інших осіб, не можуть бути реалізовані [56, с. 48-49].

Адміністративне законодавство передбачає кримінальну відповідальність експерта «за завідомо неправдивий висновок, відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків у суді» (ч. 13 ст. 66 КАСУ) [57, с.163]. Експерт не може бути представником в суді відповідно до статті 57 КАСУ, тому що він бере участь в справі в якості експерта.

Стаття 273 КУпАП "Експерт" дублює в своїй назві ст. 66 КАСУ. Відповідно до ст. 273 КУпАП експерт призначається органом (посадовою особою), у провадженні якого перебуває справа про адміністративне правопорушення, у разі коли виникає потреба в спеціальних знаннях», а також «для визначення розміру майнової шкоди, заподіяної адміністративним правопорушенням, а також суми грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення, які підлягатимуть конфіскації. На наш погляд, другу частину щодо визначення майнових витрат бажано виключити зі статті 273 КУпАП, тому, що діяльність експерта не обмежується лише дослідженням грошей та майнової шкоди, предметом спору стають різні об'єкти та на розгляд адміністративного суду поступають набагато різноманітні справи (публічні спори, спори з приводу природного середовища, управлінських функцій, екологічної безпеки, землекористування, реалізації конституційних прав, тощо). Треба або залишити лише її першу частину, або доповнити «у разі коли виникає потреба в спеціальних знаннях, шляхом дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини у справі».

Копіюється ч.3 ст. 66 КАСУ щодо обов'язків експерта прибуття за викликом органу (посадової особи) і надання об'єктивного висновку щодо поставлених перед ним питань, але не всі права та обов'язки включено до ст. 273 КУпАП.

Вказано, що експерт має право: 1) знайомитися з матеріалами справи, що стосуються предмета експертизи (на нашу думку точніше предмету дослідження); 2) заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів, необхідних для дачі висновку; 3) з дозволу органу (посадової особи), в провадженні якого перебуває справа про адміністративне правопорушення, ставити особі, яка притягається до відповідальності, потерпілому, свідкам запитання, що стосуються предмета експертизи (порівняно з КАСУ тут питання задаються лише з дозволу органу); 4) бути присутнім при розгляді справи.

Експерти, як і всі особи, які беруть участь у справі (свідки, спеціалісти, перекладачі) можуть оскаржити судові рішення щодо судових витрат, якщо це стосується їхніх інтересів (ч.2 ст. 98 КАСУ).

Підстави для відводу (самовідводу) секретаря судового засідання, експерта, спеціаліста, перекладача передбачені ст. 29 КАСУ, а саме: а) експерт не може брати участі в адміністративному процесі та відводяться за підставами, встановленими у частині першій статті 27 цього Кодексу (п.1 ст. 29 КАСУ); б) експерт не може брати участі в адміністративному процесі, якщо: 1) він перебував або перебуває в службовій або в іншій залежності від осіб, які беруть участь у справі; 2) проводив ревізію, перевірку тощо, матеріали яких використовуються при розгляді даної справи; 3) з'ясування обставин, які мають значення для справи, виходить за межі сфери його спеціальних знань (п.2 ст. 29 КАСУ); б) участь експерта в судовому засіданні при попередньому розгляді даної справи відповідно як експерта не є підставою для їхнього відводу (самовідводу) (п.3 ст. 29 КАСУ). За наявності підстав, зазначених у статтях 27-29 цього Кодексу, експерт, зобов'язаний заявити самовідвід (п.1 ст. 30 КАСУ). За цими ж підставами експертові може бути заявлено відвід особами, які беруть участь у справі (п.2 ст. 30 КАСУ). Відвід (самовідвід) повинен бути вмотивований і заявлений до початку судового розгляду адміністративної справи по суті у письмовій формі з обґрунтуванням підстав для відводу. Заявляти самовідвід після цього дозволяється лише у разі, якщо про підставу самовідводу стало відомо після

початку судового розгляду. Суд ухвалою, без виходу до нарадчої кімнати, залишає заяву про відвід, яка повторно подана з тих самих підстав, без розгляду (п.3 ст. 30 КАСУ).

Підставою ініціювання процесу проведення експертизи за справами про адміністративні правопорушення є ухвала про призначення експертизи, яку виносить суддя. Суддя користуючись матеріалами експертизи у процесі доказування, повинен мати уявлення про види експертиз, що призначаються за організаційними та предметними критеріями. Необізнаність суддів призводить до необґрунтованих призначень експертиз або відмов у виконанні постанов або ухвал суду, тобто звуженні кола можливих джерел одержання доказів.

З розвитком експертної науки можливості, що надаються шляхом проведенням судової експертизи, зростатимуть, зокрема, і в адміністративному процесі. Зважаючи на це, важливо заповнити її прогалини, що виникають у нормативно-правовому регулюванні, та розв'язати проблеми, при призначенні й проведенні судових експертиз та здійсненні судово-експертної діяльності.

РОЗДІЛ 2. ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

2.1 Проблеми систематизації судових експертиз в адміністративному судочинстві

Класифікація судових експертиз є дуже важливою, оскільки в теоретичному плані дозволяє охопити всі види експертиз, визначити взаємозв'язок між ними. У практичному плані класифікація застосовується при визначенні й розмежуванні експертних спеціальностей і компетенції експерта, а також особливостей проведення тих або інших різновидів експертиз [57, с.164]. Питання класифікації судових експертиз у адміністративному судочинстві, будучи теоретичними за своїм завданням, мають і практичне значення, оскільки ефективне використання експертних досліджень в судовій практиці може бути досягнутим за повного розуміння суб'єктами відповідних правовідносин можливостей всієї сукупності видів судових експертиз, диференціації об'єктів експертних досліджень, а також вирішуваних при їх проведенні завдань. Такі умови визначають коректну постановку перед експертом запитань, які б відповідали як процесуальному законодавству, так і компетенції експерта.

Класифікація судових експертиз здійснюється за двома основними критеріями: організаційно-процесуальними і галузевими, тобто за галузями спеціальних знань. Класифікація судових експертиз в організаційно-процесуальному аспекті ґрунтується на положеннях процесуальних кодексів України [58, с.64]. Експертизи можуть бути: а) первинними (призначаються у даній справі і щодо даних питань вперше); б) повторними (проводяться стосовно тих самих питань у разі незгоди суб'єкта, який призначив експертизу, з її висновками); в) основними (вирішують коло питань, яке на етапі призначення експертизи уявляється повним); г) додатковими (призначаються залежно від ситуації для вирішення окремих питань, які не увійшли переліку питань основної

експертизи, а також у випадку неповноти дослідження або нечіткості, невизначеності і неконкретності викладу ходу дослідження та висновків основної експертизи) [59, с. 144]. Залежно від предметності та кількості фахівців, які беруть участь у дослідженні, експертизи можуть бути: 1) одноосібними (дослідження проводиться одним експертом) і 2) комісійними (дослідження проводиться групою експертів): а) одно- предметною (в її проведенні беруть участь експерти однієї спеціальності) і б) багатопредметною, комплексною (дослідження проводять експерти різних спеціальностей) [60, с. 345].

За процесуальним критерієм КАС України виділяє чотири види судових експертиз – комісійну, комплексну, повторну та додаткову (ст. 83-84), які мають особливості щодо їх процесуального порядку призначення та проведення, тобто мають процесуальне значення. У ч.1 ст. 83 КАС України встановлюється, що комісійна експертиза проводиться не менше як двома експертами одного напрямку знань. Необхідність у такій експертизі виникає внаслідок складності дослідження, яке необхідно провести. Її особливість також обумовлена участю в дослідженні одного об'єкта (однієї групи об'єктів) кількома експертами одного профілю. Комплексна експертиза проводиться не менше як двома експертами різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань. У висновку експертів зазначається, які дослідження і в якому обсязі провів кожний експерт, які факти він постановив і до яких висновків дійшов. Кожен експерт підписує ту частину висновку, яка містить опис здійснених ним досліджень, і несе за неї відповідальність. Загальний висновок роблять експерти, компетентні в оцінюванні отриманих результатів і формулюванні єдиного висновку. М.В.Джафарова зазначає, що в такому визначенні КАС України дещо розширює поняття комплексної експертизи, відносячи до неї використання спеціальних знань не лише в різних галузях знання, а й у різних напрямках знань однієї галузі [48, с. 57]. На сьогодні поза правовим регулюванням залишились важливі питання, серед яких: чи є комплексною експертизою будь-яка сукупність методів різних наук; дані яких наук правомірно використовувати та багато інших [61,

с. 64]. О.С. Саїнчин більш конкретизує питання, які вимагають законодавчого вирішення. Він пропонує передбачити: обсяг компетенції в суміжних галузях знання експертів, що беруть участь у комплексній експертизі; порядок формування висновків учасників комплексної експертизи; порядок проведення міжвідомчих комплексних експертиз, визначення в цьому випадку провідної судово-експертної установи (підрозділу); правовий статус провідного експерта як організатора й керівника комісії експертів, визначення його функцій, прав і обов'язків [62, с.164].

Рід та вид, зазвичай, визначаються власними ознаками, й кожна видова характеристика об'єкта класифікації тягне його ж родову характеристику, але не навпаки. Рід експертизи – це множинність експертиз певного класу, що виокремлено за загальним для них предметом, об'єктом, методиці експертного дослідження й відповідній галузі науки про судову експертизу. Вид експертизи – це елемент роду експертизи, що вирізняється специфічністю предмету дослідження у загальному для роду об'єкті, особливими методиками й задачами дослідження [63, с. 60,374].

Судові експертизи можуть поділятися за галузями знань з урахуванням сукупності таких суттєвих ознак: предмет, об'єкт, методика експертного дослідження та характер спеціальних знань, які відіграють домінуючу роль при вирішенні завдань даного виду експертиз. Такий поділ судових експертиз з урахуванням завдань, що ними вирішуються, має суттєве значення. По-перше, це допомагає особі, яка призначила експертизу, в правильному виборі адресата експертного дослідження. По-друге, передбачає підготовку та перепідготовку експертних кадрів, визначає їх компетенцію та спеціалізацію. По-третє, допомагає визначити роди і види експертиз, проведення яких має бути організовано в судово-експертній установі, а також прогнозувати створення нових видів судових експертиз [64, с. 22].

Класифікація судових експертиз може проводитися за різними ознаками. О.Р.Шляхов як ознаки розмежування родів (видів) експертиз визначив предмет,

об'єкти, методики експертного дослідження, котрі повинні розглядатися у сукупності, оскільки жодна з цих ознак окремо, ізольовано не дозволяє зрозуміти сутність експертизи, а також відмежувати один її рід (вид) від іншого [59, с. 7]. Р.С. Белкін зазначав, що до трьох вказаних ознак, які відрізняють один вид експертизи від іншого, потрібно додати четвертий — характер спеціальних знань, що відіграє домінуючу роль при вирішенні завдань цього виду експертизи [60, с. 464-465]. О.Р. Росинська, вважає, що віднесення судової експертизи до того чи іншого роду визначається спеціальними знаннями та залежить від об'єктів, що вивчаються, та вирішуваних завдань [61, с. 147]. Її думку поділяють В.Г. Грузкова, О.М. Зінін та Н.П. Майліс та інші [62, с. 119].

З метою задоволення потреб судової практики експертні установи, а також окремі експерти можуть організовувати проведення інших видів судових експертиз. О.Р. Росинська вважає, що такі види експертиз як балістична, трасологічна, техніко-криміналістична експертиза документів, почеркознавча, бувають необхідні для об'єктивного і всебічного вирішення справи щодо притягнення до адміністративної відповідальності ... Оскільки деякі склади адміністративних правопорушень є, по суті справи, суміжними, то найбільш перспективним в цій галузі є використання в адміністративному процесі положень криміналістичної методики розслідування дорожньо-транспортних, екологічних, податкових, фінансових, митних правопорушень, а також правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин [63, с. 52].

Судові експертизи класифікуються за видами спеціальних знань, об'єктом, предметом і методами. Експертні установи організовують проведення різних видів експертиз, у тому числі й тих, що перебувають у стадії наукової розробки з метою більш повного задоволення потреб слідчої та судової практики щодо вирішення питань, які потребують застосування наукових, природних і технічних спеціальних знань. На сьогоднішній день виділяють понад 30 підвидів судових експертиз.

У теорії судової експертизи виділяють предмет і об'єкт експертизи, які: а) слугують підставою для розмежування судових експертиз за видами та б) є джерелом висновку експерта в результаті використання спеціальних знань. Предметом експертизи в адміністративному судочинстві є визначене питання, поставлене судом. Предметом кожного виду судової експертизи є факти, які можна встановити за допомогою спеціальних знань у конкретній галузі науки, техніки, мистецтва. Об'єктом експертизи є матеріальні носії доказової інформації, зібрані й надані експерту судом, слідчим, адвокатом [65, с.50].

Серед судових експертиз: а) за ступенем індивідуалізації висновків щодо досліджуваних об'єктів можуть бути ідентифікаційними (експертизи, за допомогою яких встановлюється або може встановлюватися конкретний об'єкт, що відобразився у матеріальному середовищі) і класифікаційними (встановлюють належність об'єкта до якого-небудь класу (групова належність), з використанням специфічних ознак); б) за характером вирішуваних завдань виділяють діагностичні (які встановлюють певні процеси, стани і залежності, їх висновки можна розглядати як індивідуально встановлений факт або можливість (неможливість) настання певного результату); в) за ознакою вирішуваних завдань - ситуаційна експертиза (встановлює механізм події або її елементів шляхом вивчення характеру слідів та інших об'єктів матеріального середовища (місця події) [66, с. 163].

Відповідно до Інструкції МЮ України про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень 1998 р. (редакція від 31.07.2015 р.) основними видами (підвидами) експертизи є: 1. Криміналістична, 2. Інженерно-технічна, 3. Економічна, 4. Товарознавча, 5. Експертиза у сфері інтелектуальної власності, 6. Психологічна, 7. Мистецтвознавча, 8. Екологічна, 9. Військова.

Експертними установами організовується проведення інших видів експертиз (крім судово-медичної та судово-психіатричної), у тому числі й тих, що перебувають у стадії наукової розробки з метою більш повного задоволення

потреб слідчої та судової практики щодо вирішення питань, які потребують застосування наукових, технічних або інших спеціальних знань.

Кожний новий вид експертиз вимагає від особи, яка її призначила, вирішення численних і непростих завдань, що включають чітке визначення предмета й можливостей експертизи, підготовку об'єктів для спеціального дослідження, вибір експерта й експертної установи, а після одержання висновку експерта - його оцінку і використання при розгляді конкретного адміністративного провадження [67, с. 53-54]. Так, наприклад, для розгляду адміністративних справ про адміністративні правопорушення у сфері інформаційних технологій необхідним є використання спеціальних знань у відповідних галузях науки і техніки. Для створення доказової бази за справами, пов'язаними з інформаційними технологіями, перш за все для встановлення фактичних обставин правопорушень у сфері інформаційних технологій, активно розвивається судова комп'ютерно-технічна експертиза, яка є самостійним родом експертизи і відноситься до класу інженерно-технічних [69, с. 37]. Предметом цього роду експертиз є факти і обставини, що встановлюються на основі дослідження закономірностей розробки і експлуатації комп'ютерних засобів, які забезпечують реалізацію інформаційних процесів, котрі зафіксовані в матеріалах справ про адміністративні правопорушення [70, с. 118-119]. Об'єкти судової комп'ютерно-технічної експертизи різноманітні і пов'язані із функціонуванням інформаційних систем. Останніми роками досліджуваний апаратний комплекс СКТЕ суттєво розширився, оскільки на дослідження стали надходити й такі пристрої як мобільні телефони, складні ігрові приставки тощо [72, с. 37], що потребує відповідного методичного забезпечення проведення таких експертних досліджень.

Адміністративний процес покликаний розв'язувати конкретні індивідуальні справи, зокрема, у спорах про законність притягнення до адміністративної відповідальності – спори, що випливають з порушення податкового, митного, бюджетного та інших видів законодавства. Виходячи з практики розгляду адміністративних справ судами, анкетування суддів різних областей України,

вважаємо, що доцільніше виділити типові експертизи: експертизи, що призначаються в провадженнях, пов'язаних з порушенням податкового законодавства; експертизи, що призначаються в провадженнях, пов'язаних з порушенням митного законодавства; експертизи, що призначаються в провадженнях інших адміністративних правопорушень.

2.2 Судові експертизи в провадженнях порушення податкового та митного законодавства

До проваджень, пов'язаних з порушенням податкового законодавства, відносяться: провадження стягнення податковими органами сум штрафних (фінансових) санкцій, податкової заборгованості відповідно до прийнятих рішень про застосування штрафних-фінансових санкцій, податкових повідомлень-рішень з фізичних або юридичних осіб; провадження, пов'язані з припиненням фізичної (юридичної) особи і навпаки: провадження, пов'язані з оскарженням фізичною або юридичною особою рішень податкових органів (рішень про застосування штрафних (фінансових) санкцій, податкових повідомлень-рішень), їх скасування або визнання протиправними; зобов'язання чинити певні дії (визнати протиправним проведення перевірки, акт перевірки) [73, с.403].

В адміністративному судочинстві до адміністративних проваджень, пов'язаних з порушенням податкового законодавства відносяться провадження зі спорів з приводу адміністрування податків, зборів, платежів, а також контролю за дотриманням вимог податкового законодавства, зокрема зі спорів щодо: 1) реалізації податкового контролю; 2) погашення податкового боргу, у тому числі: а) передачі майна у податкову заставу; б) застосування адміністративного арешту майна; в) стягнення податкового боргу; 3) адміністрування окремих податків, зборів, платежів, у тому числі: а) податку на прибуток підприємств; б) податку з доходів фізичних осіб; в) податку на додану вартість (крім бюджетного відшкодування з податку на додану вартість); г) бюджетного відшкодування з

податку на додану вартість; г) акцизного податку; д) збору за першу реєстрацію транспортного засобу; е) екологічного податку; є) рентної плати за транспортування нафти і нафтопродуктів; ж) рентної плати за нафту, природний газ і газовий конденсат; з) плати за користування надрами; і) місцевих податків і зборів, крім єдиного податку; ї) єдиного податку; к) плати за землю; л) збору за користування радіочастотним ресурсом; м) збору за спеціальне використання води; н) збору за спеціальне використання лісових ресурсів; 4) провадження за зверненням органів доходів і зборів, у тому числі щодо: а) визнання оспорюваних правочинів недійсними та застосування визначених законодавством заходів, пов'язаних із визнанням правочинів недійсними; б) стягнення в дохід держави коштів, отриманих за нікчемними договорами; в) припинення юридичної особи (припинення підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця) [74, с.7].

Адміністративна практика показує, що при розслідуванні податкових злочинів призначаються наступні види експертиз: 1) економічні експертизи (у адміністративних справах призначають 94 %) – це: дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності; дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій; дослідження документів: фінансово-кредитних операцій;); 2) технічна експертиза документів 3%: а) експертиза реквізитів документів, б) експертиза друкарських форм та в) експертиза матеріалів документів; 3) почеркознавчі експертизи (дослідження почерку і підписів) 2%; 4) лінгвістичні експертизи мовлення (усного і писемного мовлення) 1%.

Судово-економічна експертиза призначається, якщо необхідно використовувати спеціальні знання в галузі економіки і її окремих галузей (судової бухгалтерії, фінансів і кредиту, тощо). Вона сформувалася в самостійний клас експертиз та має різні її роди і види (різновиди). Її виникнення зумовлено потребами судової і слідчої практики, розгалуженою структурою економічної злочинності.

Предметом економічної експертизи є стан і результати економічної діяльності суб'єктів економічних відносин [75, с.73]. Об'єктом економічної експертизи є документи, що містять дані про матеріальні, трудові і фінансові ресурси, процеси господарської діяльності, та система бухгалтерського, податкового обліку і звітності (первинні документи, реєстри бухгалтерського, податкового обліку, форми бухгалтерської, податкової та статистичної звітності), розрахунки економічних показників, матеріали стосовно оцінки майнових комплексів підприємств, орендних відносин тощо [76, с.203]. Об'єкти - показники, що характеризують зазначену діяльність, вони конкретизують предмет певного напрямку дослідження і визначають його параметри. Такими документами є: договірні, статутно-реєстраційна документація, рахунки, прибуткові та видаткові накладні (ордери), акти приймання виконаних робіт і послуг, довіреності, касові та банківські документи (розрахункові платіжні відомості, виписки банку, платіжні доручення і вимоги), векселі та інші цінні папери, звіти матеріально відповідальних осіб, картки складського обліку, матеріали інвентаризації, таблиці, наряди, трудові договори, договори про матеріальну відповідальність, накопичувальні(оборотні) відомості, журнали-ордери, меморіальні ордери за балансовими рахунками, головні книги, баланси та інші первинні та зведені документи бухгалтерського обліку і звітності, книги обліку придбання та продажу товарів (робіт, послуг), податкові накладні і податкова звітність (декларації), роздруківки реєстрів бухгалтерського та податкового обліку [77, с.206]. Вважаємо за доцільне використовувати під поняттям цієї експертизи термін "економічна", не ускладнюючи доповненням "судово", крім того, що в переліку судових експертиз вона іменується як економічна.

У спеціальній літературі містяться різні пропозиції про класифікацію економічної експертизи, побудови їх системи. Судово-економічна експертиза використовує економічні спеціальні знання в різних галузях економіки. В межах даного класу експертиз складається своя система з відповідних родів і видів експертиз. В деяких наукових працях економічна експертиза не розглядалася як

окремий клас і включалася в систему бухгалтерської експертизи. Так, П.К. Пошюнас до економічних експертиз відносив планово-економічну, фінансово-економічну, математико-економічну, бухгалтерську експертизи НОП економіки тощо [65, с.50]. А.Р. Шляхов до економічної експертизи відносив експертизи судово-бухгалтерські та фінансово-економічні [59, с.11-12]. А.І. Вінберг, Н.Т. Малаховська до розглянутого класу експертизи відносили бухгалтерську, планово-фінансово-економічну, економіко-технологічну, економічну господарської діяльності, ціноутворення [66, с.123].

Підставою для розмежування родів (видів) економічної експертизи з одного боку, повинен бути предмет експертизи, її зміст, а з іншого - особливості галузі економіки, виду економічної діяльності, у сфері якої скоєно злочин. Ефективність застосування даних цієї експертизи, що використовуються в процесі доказування у кримінальних справах, дозволяє виходити з сформованої системи родів (видів) економічної експертизи, типізації питань, аналізу практики. Її система складається з урахуванням особливостей різних галузей економіки, видів економічної діяльності. Ознакою розвитку класу економічної експертизи є складання в ньому комплексів різних родів і видів експертиз. *Комплексна* економічна експертиза - це експертиза, проведена експертами різних економічних спеціальностей, об'єктом дослідження яких є документи, що відображають взаємопов'язані господарські операції та економічні показники, для вирішення одного або суміжних питань і формування спільного висновку [78, с. 99].

1. Економічна експертиза, будучи самостійним джерелом доказів, що відносяться до предмету доказування, використовує засоби наукового економічного аналізу вихідних даних, які містяться в інших доказах, залучених до адміністративного провадження. В сучасній експертології ця експертиза відноситься до класу судової документалістики і ґрунтується на дослідженні слідів відображення і закономірності утворення в документах інформації щодо господарської та фінансово-економічної діяльності підприємств і організацій усіх форм власності [79, с. 230]. Як стверджує В.Г. Гончаренко, в умовах ринкових

перетворень в економіці, які базуються на ускладнених господарських зв'язках, виникає необхідність комплексного використання правових та економічних знань для успішного розкриття економічних злочинів. Вона зумовлена потребою у спеціальних знаннях у галузях економіки з бухгалтерського обліку, оподаткування, контролю, аналізу господарської діяльності для повноти, всебічності і об'єктивності дослідження фактичних обставин справи [64, с. 22]. Суддя повинен всебічно та об'єктивно дослідити всі обставини, що мають значення для правильного вирішення адміністративної справи.

Напрями досліджень за кожною експертною спеціальністю в економічній експертизі мають загальну юридичну базу і виконуються відповідно до вимог процесуальних норм. Разом з тим, кожен із напрямів судової експертизи відрізняється від інших предметом, об'єктами і методами експертного дослідження [80, с.143]. Питання, що ставляться на вирішення експертизи, мають бути: 1) логічно послідовними; 2) ясними і чіткими, однозначними (тлумачення); 3) відноситися до компетенції експерта і 4) істотними для справи.

Необхідність проведення економічної експертизи виникає при розгляді судових адміністративних і кримінальних справ про посадові злочини, присвоєння товарно-матеріальних цінностей, а також цивільних позовів, коли необхідно провести експертне дослідження даних по фінансово-економічних операціях (кредити, розрахунок пені, заборгованості), при необхідності виявлення реального фінансового стану підприємства, виявлення правопорушень, помилок в процесі ведення бухгалтерського обліку, не виконання договірних відносин, ухилення від сплати податків, дослідження причин виникнення кредиторської або дебіторської заборгованості тощо. У процесі проведення економічної експертизи, аналізується виробнича і фінансово-економічна діяльність підприємства різних форм власності, які понесли збитки, втрати, привласнення товарно-матеріальних цінностей тощо.

Разом з тим, експерт має право встановлювати нові факти та обставини, які відносяться до предмета експертизи і мають значення у адміністративному

провадженні. Предметом експертизи при дослідженні документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності є відображені в документах бухгалтерського та податкового обліку господарські операції у справах, що перебувають у провадженні органів суду чи досудового слідства стосовно яких експерт дає висновок з поставлених на його вирішення питань. Так експерт досліджує не самі господарські операції, а відображення їх у бухгалтерському та податковому обліку підприємства (організації, установи).

Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень Мін'юсту України від 08.10.1998 № 53/5 (редакція від 31.07.2015) основними завданнями експертизи документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності є: 1) визначення документальної обґрунтованості розміру нестачі або надлишків товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, періоду і місця їх утворення; 2) визначення документальної обґрунтованості оформлення операцій з одержання, зберігання, виготовлення, реалізації товарно-матеріальних цінностей, у тому числі грошових, основних засобів, надання послуг; 3) визначення документальної обґрунтованості відображення в обліку грошових коштів, цінних паперів; 4) визначення документальної обґрунтованості відображення в обліку операцій з нарахування та виплати заробітної плати, інших виплат; 5) установлення відповідності чинному законодавству відображення в податковому обліку доходів та витрат за фінансово-господарськими операціями, що підлягають оподаткуванню податком на прибуток; 6) визначення відповідності чинному законодавству відображення в податковому обліку податкових зобов'язань та податкового кредиту з податку на додану вартість, а також встановлення недоліків в організації бухгалтерського обліку контролю, які сприяли або могли сприяти завданню матеріальних збитків або перешкождали їй своєчасному виявленню.

Коло питань може бути розширене: при донарахуванні податків у зв'язку з фактом відхилення ціни товарів, робіт і послуг, від ринкової ціни ідентичних товарів, робіт і послуг; у разі якщо компанії були донараховані суми податків

розрахунковим шляхом на підставі даних про інших аналогічних платників податків; у разі якщо компанії були висунуті звинувачення в отриманні необґрунтованої податкової вигоди, пов'язані з доказом податкового органу про навмисне завищення організацією собівартості продукції; при необхідності обґрунтування розрахунку вартості товарів, робіт і послуг у спорах, пов'язаних із застосуванням антимонопольного законодавства, а також інших спорах; якщо необхідно визначити розмір пайової участі учасників господарського товариства в його майні, а також розмір, сум грошових коштів, що належать учаснику суспільства при виході з його складу [81, с.59].

Предметом експертизи при дослідженні документів про економічну діяльність підприємств і організацій є відображена в документах інформація щодо фінансово-економічних показників діяльності підприємства (організації, установи), акціонування, банкрутства, орендних відносин, цільового використання бюджетних коштів та грошових коштів підприємств за господарськими операціями по справах, що перебувають у провадженні органів суду чи досудового слідства. Встановлюються дані, які характеризують утворення, розподіл і використання на підприємстві доходів, грошових фондів, наявність (чи відсутність) негативних відхилень у цих процесах, що вплинули на показники господарської діяльності або сприяли правопорушенням, пов'язаним з дотриманням фінансової дисципліни [82, с. 231].

Предметом експертизи при дослідженні документів фінансово-кредитних операцій є відображена в документах господарська діяльність підприємств і організацій стосовно розрахункових операцій, кредитування, страхової діяльності, банків, фінансових установ, інших фінансових операцій по справах, що перебувають у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду. Метою цієї експертизи є експертне дослідження документів, якими підтверджуються здійснення і документування операцій з отримання і повернення кредитів, їх матеріального і правового забезпечення, цільового використання, нарахування відсотків; дослідження документального оформлення готівкових і безготівкових

розрахунків, операцій, пов'язаних зі страхуванням майнових інтересів, особистим страхуванням тощо [83, с. 12]. Основними завданнями експертизи документів фінансово-кредитних операцій є: 1) визначення документальної обґрунтованості оформлення банківських операцій з відкриття рахунків, руху грошових коштів на рахунках; 2) визначення документальної обґрунтованості оформлення та відображення в обліку операцій з видачі, використання та погашення кредитів; 3) визначення документальної обґрунтованості оформлення та відображення в обліку банків їх фінансово-господарської діяльності; 4) визначення відповідності чинному законодавству відображення фінансово-господарських операцій банків вимогам нормативних актів з ведення обліку і подання звітності; 5) визначення документальної обґрунтованості відображення фінансово-господарських операцій щодо нарахування та сплати банками податків та їх відповідність даним обліку та звітності, чинному законодавству; 6) встановлення кола осіб, на яких покладено обов'язок забезпечення дотримання вимог нормативно-правових актів з банківського обліку і контролю.

Експерту слід надати документ про призначення експертизи (залучення експерта) та документи бухгалтерського та податкового обліку, які містять відомості, - вихідні дані для вирішення поставлених питань, а саме: прибуткові та видаткові накладні, ордери, звіти матеріально відповідальних осіб, картки складського обліку, касові книжки, матеріали інвентаризації, акти ревізій, таблиці, наряди, акти приймання виконаних робіт, трудові договори, розрахункові платіжні відомості, виписки банку, платіжні доручення і вимоги, договори про матеріальну відповідальність, накопичувальні (оборотні) відомості, журнали-ордери, меморіальні ордери за балансовими рахунками, головні книги, баланси та інші первинні та зведені документи бухгалтерського та податкового обліку і звітності. Для визначення, які саме документи слід надати експерту на дослідження в кожному конкретному випадку, доцільно отримати консультацію експерта-економіста. Документи мають бути систематизованими в

хронологічному порядку (за відповідними періодами), підшитими, прошнурованими та пронумерованими.

В разі ведення бухгалтерського обліку в електронно-обчислювальному вигляді, експерту надаються реєстри бухгалтерського обліку у роздрукованому вигляді, обов'язково завірені в установленому порядку. Якщо експертиза призначається з метою перевірки висновків документальної ревізії, у документі про призначення експертизи (залучення експерта) зазначається, які саме висновки і з яких причин викликають сумнів (суперечать іншим матеріалам справи, непереконливо обґрунтовані фінансовими інспекторами тощо).

Підводячи підсумки, відзначимо те, що для податкових справ характерне призначення судової економічної експертизи та її трьох основних досліджень: експертиза документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності, експертиза документів про економічну діяльність підприємств і організацій та експертиза документів фінансово-кредитних операцій.

Виникнення нових експертних завдань обумовило потребу у створенні нової методичної бази судово-економічної експертизи з використанням сучасних наукових досліджень, зокрема методів економічного аналізу та економіко-математичного моделювання. Проте, як зазначає А.І. Лозовий, на сьогодні існують наявні проблеми по створенню сучасної методичної бази судово-економічної експертизи. Насамперед, необхідність створення комплексних експертних методик, застосування яких передбачає участь, крім експертів-економістів, інших фахівців [69, с.40].

3. Почеркознавча експертиза (*дослідження почерку і підписів*). Предметом дослідження є фактичні дані, встановлені експертом на основі спеціальних знань у галузі судового почеркознавства. Об'єктом судового почеркознавства є рукопис з вираженою у ньому системою властивостей почерку. Це може бути текст (літерний, цифровий або змішаний), короткий запис (літерний, цифровий або змішаний) або підпис. Вони можуть бути різними за об'ємом (великими, середніми та малими), мати різний ступінь виробленості, різну будову тощо.

Основним завданням є: 1) ідентифікація виконавця рукописного тексту, обмежених за обсягом рукописних записів (буквених та цифрових) і підпису; 2) неідентифікаційні завдання (установлення факту виконання рукопису під впливом будь-яких (природних, штучних) збиваючих факторів; у незвичних умовах або в незвичайному стані виконавця, навмисно зміненим почерком, з наслідуванням почерку іншої особи; визначення статі виконавця, а також належності його до певної групи за віком тощо) [85,283].

Для проведення почеркознавчих досліджень орган (або особа), який призначив експертизу (залучив експерта), повинен надати експерту вільні, умовно-вільні та експериментальні зразки почерку (цифрових записів, підпису) особи, яка підлягає ідентифікації. Для проведення досліджень рукописних записів та підписів надаються оригінали документів.

4. Технічна експертиза документів, яка поділяється на три види експертиз: а) експертизу реквізитів документів, б) експертизу друкарських форм й інших засобів виготовлення документів та в) експертизу матеріалів документів. Предмет дослідження є факти і обставини, пов'язані з виготовленням документів, способом внесення у них змін, виявленням невидимих записів тощо, які встановлюються на основі спеціальних знань у галузі технічного дослідження.

Об'єктом дослідження є документи; пристосування для виготовлення документів (повністю чи окремих фрагментів) або для внесення змін до раніше виготовлених документів; речовини для виготовлення документів або для внесення змін до раніше виготовлених документів.

Експертиза реквізитів документів. Основними завданнями експертизи реквізитів документів є: 1) встановлення фактів і способів унесення змін до документів (підчистка, травлення, дописка, переклеювання фотокарток, літер тощо) та виявлення їх первинного змісту; 2) виявлення залитих, замазаних, вицвілих та інших слабо видимих або невидимих текстів (зображень) на різних матеріалах, а також текстів (зображень) на обгорілих та згорілих документах за умови, що папір, на якому вони зображені, не перетворився на попіл; 3)

встановлення виду та ідентифікація приладів письма за штрихами; 4) визначення відносної давності виконання документа або його фрагментів, а також послідовності нанесення штрихів, що перетинаються; 5) встановлення цілого за частинами документа; 6) встановлення документа, виготовленого шляхом монтажу із застосуванням копіювально-розмножувальної та комп'ютерної техніки; 7) ідентифікація особи, яка надрукувала машинописний текст, виготовила зображення відтиску печатки за особливостями навичок виконавця.

До реквізитів документа відносять: відбитки друкарських форм (друкарського шрифту, машинописного шрифту, штампів, печаток тощо); рукописні тексти (записи у вигляді тексту, підпису, цифрові та інші позначення); фотознімки на документах (коли виникає припущення про заміну первинного фотознімка зображенням іншої людини); позначення компостерів та інші відмітки, нанесені перфорацією або іншим способом, крім відтисків друкарських форм, або такі, що нанесені від руки [86, с. 18].

Для проведення дослідження щодо встановлення факту внесення змін у первинний зміст документів надаються оригінали документів. Експертиза друкарських форм. Основними завданнями експертизи друкарських форм є встановлення: 1) особливостей виготовлення друкарських засобів (форм) і відображення їх у відбитках; 2) належності літер певному комплекту шрифту; 3) типу, системи, марки, моделі та інших класифікаційних категорій друкарської техніки (друкарські машинки, касові, телеграфні, інші літерно-цифрові апарати), ідентифікація цих засобів за відбитками їх знаків; установлення зміни первинного тексту документа, виконаного на друкарській машинці; 4) типу та ідентифікація комп'ютерної і копіювально-розмножувальної техніки за виготовленими за їх допомогою матеріальними документами; 5) способу нанесення відтисків печаток, штампів, факсиміле; ідентифікація печаток, штампів, факсиміле тощо за їх відтисками; відповідність часу нанесення відтисків печаток, штампів даті виготовлення документа.

Пристосування для виготовлення документів (у повному обсязі чи окремих його фрагментів) або для внесення змін у раніше виготовлені документи: печатки, штампи; друкарські пристрої, що належать до поліграфічної техніки (засоби великої і малої поліграфії); друкарські машини та інші апарати; знаряддя письма (пера, пишучі вузли стрижнів кулькових ручок, олівці, фломастери); компостери, перфоратори і т. ін.; знаряддя для механічного видалення штрихів. Для дослідження документів щодо ідентифікації печаток, штампів (у тому числі факсиміле) та встановлення відповідності часу нанесення відтисків печаток, штампів даті виготовлення документа надаються оригінали документів [87, с.62].

Експертиза матеріалів документів. Основними завданнями експертизи матеріалів документів є: 1) встановлення роду, виду (іншої класифікаційної категорії) матеріалів, на яких і за допомогою яких виконувався (виготовлявся) документ (папір, барвники, клейкі речовини тощо), та їх спільної (різної) родової (групової) належності; 2) визначення абсолютного часу виконання штрихів рукописних записів у документах. Матеріали документа: основа документа (папір, картон, іноді інші матеріали); фарбувальні речовини штрихів і відтиснень; допоміжні речовини (клей, сургуч тощо); коригувальні речовини (для виправлення технічних помилок); речовини, що закривають окремі фрагменти документа (пляма, лінії закреслення тощо); залишки витравлювальних речовин. Речовини для виготовлення документів або для внесення змін у раніше виготовлені документи: папір, картон та інші матеріали основи документа; фарбувальні речовини, якими могли бути нанесені реквізити документа (чорнило, паста, поліграфічна фарба, тонер, машинописна стрічка, копіювальний папір тощо); коригувальні речовини; луги, кислоти та інші реактиви, розчинники, які можуть бути використані для знебарвлення або змивання фрагментів документа [88, с.81].

До відбору зразків доцільно залучати експерта (спеціаліста). Призначаючи експертизу з метою ідентифікації друкарських засобів, до експертної установи слід надіслати порівняльні матеріали: вільні, а також експериментальні зразки -

відбитки, виготовлені за допомогою цих засобів. Вільні зразки надаються по змозі, експериментальні - в обов'язковому порядку. Кожний вид зразків потрібно надавати не менше ніж у трьох примірниках.

Призначаючи експертизу з метою встановлення відносної давності виготовлення документа (встановлення відповідності дати, зазначеної на документі, періоду часу нанесення на нього відтиску печатки), до експертної установи органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), обов'язково надаються вільні зразки відтисків печатки з їх супровідним листом [89, с.143].

Експертизи, що проводяться для вирішення задач митної справи, мають назву митних експертиз. Зазначена експертиза є однією з найбільш складних процесуальних дій і являє собою ряд заходів, метою яких є отримання доказів у справах про порушення митних правил. Прикладом призначення експертизи може бути необхідність з'ясування найменування вантажу, складу елементів, що входять у конкретне найменування, виготовлення, умов виготовлення, відповідність конкретного найменування відповідному стандарту, з'ясування вартості переміщуваних товарів і відповідність їх світовим цінам за діючим курсом на момент вилучення товару, оцінки художньої, історичної, науково-технічної або іншої культурної цінності окремих предметів, а також інших питань, необхідних для об'єктивного вирішення справи.

В адміністративному судочинстві до проваджень, пов'язаних з порушенням митного законодавства відносять: митні провадження (крім охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності); зовнішньоекономічної діяльності; спеціальних заходів щодо демпінгового та іншого імпорту, у тому числі: оскарження рішень, дій чи бездіяльності Державної митної служби та її органів щодо визначення коду товару за УКТЗЕД; оскарження рішень, дій чи бездіяльності Державної митної служби та її органів щодо визначення митної вартості товару.

Виходячи з аналізу адміністративних проваджень суддями призначаються наступні види судових експертиз: 1) економічні експертизи 30 %: а) дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності; б) дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій; в) дослідження документів фінансово-кредитних операцій; 2) товарознавчі експертизи 30%: а) експертизи машин, обладнання, сировини та товарів народного споживання; б) автомобільно-товарознавчі експертизи (автотоварознавчі та транспортно-товарознавчі експертизи); 3) експертизи матеріалів, речовин та виробів 40 % (комплексні товарознавчі та хімічні експертизи): а) волокон і волокнистих матеріалів; б) лакофарбових матеріалів і покриттів; в) нафтопродуктів та паливно-мастильних матеріалів; г) ґрунтів; г) наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; д) сильнодійних і отруйних речовин; е) рідин, що містять спирт; є) металів і сплавів; ж) полімерних матеріалів; з) скла, кераміки; і) речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин; ї) встановлення шкідливих речовин у навколишньому середовищі (пестицидів). Більшість експертиз, які призначаються в провадженнях, пов'язаних з порушенням митного законодавства – це комплексні товарознавчі та хімічні дослідження.

Під об'єктом адміністративного правопорушення в області митного провадження розуміють сукупність, конкретних суспільних відносин, що виникають між державою в особі її митних органів та необмеженим колом юридичних і фізичних осіб, зобов'язаних дотримуватися порядку і умов переміщення через митний кордон товарів і транспортних засобів, правил митного оформлення (вчинення митних операцій) та сплати митних платежів, а також у зв'язку із здійсненням державними митними органами контролю за дотриманням митного законодавства, що має важливе юридичне значення для кваліфікації порушень митних правил за відповідною статтею КУАП [14, с.8-9]. Для кваліфікації адміністративних правопорушень у сфері митної справи, поряд з об'єктом, потрібно встановлювати і його предмет, яким можуть виступати: товари та (або) транспортні засоби, іноземна валюта і валюта України, кошти митної

ідентифікації, митна декларація та документи, що важливо і необхідно для правильного призначення адміністративного покарання [90, с. 14].

При судовому розгляді адміністративних проваджень виникає потреба у застосуванні спеціальних знань у галузі товарознавства: проаналізувати технічний стан або визначити вартість різних товарів чи обладнання. Джерелом доказової інформації при розгляді адміністративних проваджень виступають товари народного споживання, сировина, напівфабрикати, тара, пакування, тощо. Товарознавча експертиза проводиться з метою дослідження різних товарів продукції, вирішення питань щодо її якості, сортності і можливої вартості. До товарів відносять будь-яке рухоме майно в матеріально-речовій формі, тобто предмети, що переміщуються через митний кордон, які включають і документи. Вважається, що об'єктами справ, пов'язаних з порушенням митного законодавства є товари, що плануються до переміщення, що переміщуються або переміщених через митний кордон [91, с. 9]. Головною проблемою цих експертиз є ідентифікація технічного стану об'єкта дослідження. Зазвичай, для визначення технічного стану обладнання та машин залучаються фахівці з інших підприємств та організацій [92, с. 136].

Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Наказу Мін'юсту України від 03.03.2015 № 301/5 товарознавча експертиза включає в себе три експертизи: 1) експертизу машин, обладнання, сировини та товарів народного споживання; 2) автотоварознавчу та транспортно-товарознавчу експертизу; 3) товарознавчу експертизу військового майна, техніки та озброєння. В адміністративному судочинстві найбільш призначають такі два підвиди товарознавчої експертизи як експертизу машин, обладнання, сировини та товарів народного споживання й автомобільно-товарознавчу експертизу.

Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Наказ Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 «Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію

судових експертів», «Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України» та «Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям, що не працюють у державних спеціалізованих установах» передбачають види експертиз як товарознавча, автотоварознавча та транспортно-товарознавча відокремлює як самостійні види. У попередніх Переліках (Наказ Мін'юсту України від 22.06.2012 № 925/5 «Про затвердження Змін до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів» (втрата чинності від 29.01.2015)) їх вважали підвидами товарознавчої експертизи: 1) «машин, обладнання сировини та товарів народного споживання», 2) «автотоварознавча», 3) «транспортно-товарознавча». Відповідно до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів від 03.03.2015 р. товарознавча експертиза включає спеціальність 12.1. Визначення вартості машин, обладнання, сировини та товарів народного споживання, її 2 підвиди автотоварознавчу експертизу - 12.2. Визначення вартості колісних транспортних засобів та розміру збитку, завданого власнику транспортного засобу і транспортно-товарознавчу експертизу - 12.3 Оцінка судноплавних засобів та 12.4 Оцінка літальних апаратів. Тобто не виділяється окремо такий вид як товарознавча експертиза, який включає в себе три підвиди. На нашу думку треба виділити відокремити товарознавчу як назву виду з її 3 підвидами. Як це зроблено в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень від 08.10.1998 № 53/5, редакція від 31.07.2015, де в переліку криміналістичних експертиз відокремлена товарознавча експертиза. Можливо уніфікувати назви всіх судових експертиз відповідно до чинних нормативних документів.

Предметом товарознавчої експертизи є усі матеріали справи, промислові і продовольчі товари, а також зразки, надані на експертизу (в якості речових доказів), документи, в яких відображені дані про товари, протоколи огляду місця

події та виїмки (речових доказів), протоколи обшуків, допитів обвинуваченого, свідків тощо [93, с.244].

Об'єктом товарознавчої експертизи є товари народного споживання, обладнання та сировина [94, с.60]. Це різні вироби товарного походження, зразки (проби), а також матеріали адміністративних, проваджень, у яких наведені товарні характеристики досліджуваних об'єктів та інша інформація про обставини зміни споживчих властивостей. До компетенції товарознавчої експертизи відноситься дослідження технології виробництва деяких виробів, де формуються споживчі властивості цих товарів, умови їх зберігання, транспортування та реалізації. Метою експертних досліджень може бути тільки вивчення причин та умов, які призвели до зниження якості, псування, невиправданих втрат товарів, до змін ваги останніх та виникнення на них пошкоджень, а також розробка рекомендацій, спрямованих на їх усунення. За інших обставин експерти можуть визначити певні причини та умови вчинення злочину, використовуючи властивості різноманітних товарів і продукції (наприклад гігроскопічність пряжі, паперу, шкіряних товарів тощо), порушення спеціальних правил складування й транспортування товарів, продукції тощо [95, с. 50].

Завданням судово-товарознавчої експертизи є: а) дослідження товарних (споживчих) властивостей виробів з метою визначення їх фактичного стану або (та) їх вартості (початкової, залишкової) за допомогою спеціальних знань у галузі товарознавства; б) встановлення фактичних даних, що підтверджують або спростовують відповідність характеристик досліджуваних об'єктів товарного походження базовим (нормативним) значенням; в) встановлення обставин, що спричинили зниження якості товарів, тобто фактичних даних, пов'язаних з недотриманням правил пакування, маркування, збереження, транспортування, розбракування та уцінки товарів [96, с.28]; г) дослідження промислового обладнання, предметом якого є фактичні обставини справи, технічний стан обладнання, причини аварії, ресурсні характеристики, умови експлуатації тощо

Завдання, які вирішують експерти-товарознавці, поділяються на такі групи:

а) дослідження непродовольчих товарів: встановлення ринкової вартості всіх груп непродовольчих товарів; встановлення ринкової вартості всіх груп промислових товарів, конфіскованих, контрабандних, визнаних безхазяйними; встановлення відповідності умов, термінів збереження, складування та транспортування; встановлення залишкової вартості з урахуванням морального та природного зносу об'єкта і факторів, які причинили знос; встановлення дефектів виробничого та невиробничого характеру, прихованих дефектів; встановлення товарних характеристик наданих на дослідження об'єктів, їх виробника; встановлення суми матеріального збитку при механічному та термічному впливі, ДТА, залитті водою, пожежі тощо; б) дослідження продовольчих товарів: встановлення ринкової вартості всіх груп продовольчих товарів; встановлення фактичного стану об'єкта; встановлення відповідності умов, термінів збереження, складування товару, транспортування ; в) дослідження обладнання: встановлення ринкової вартості обладнання; встановлення ринкової вартості за фактичним станом; г) встановлення коду товару згідно з Українським класифікатором товарів зовнішньоекономічної діяльності [97, с.44].

Таким чином, товарознавча експертиза — це дослідження споживчих властивостей товарів за органолептичними, фізико-хімічними та мікробіологічними показниками, а також показниками їх кількісних характеристик, що здійснюється експертом шляхом проведення дослідження та (або) на підставі інформації, яка міститься на маркуванні товарів або (та) в їх товарно-супровідних документах [98, с.242].

2.1. Експертиза машин, обладнання, сировини та товарів народного споживання.

Об'єктами експертизи цього виду можуть бути товари народного споживання, обладнання та сировина, й інші товари. Основними завданнями товарознавчої експертизи є: 1) визначення вартості товарної продукції; 2) визначення належності товарів до класифікаційних категорій, які прийняті у

виробничо-торговельній сфері; 3) визначення характеристик об'єктів дослідження відповідно до вимог Українського класифікатора товарів зовнішньої економічної діяльності; 4) визначення змін показників якості товарної продукції; 5) установлення способу виробництва товарної продукції: промисловий чи саморобний, підприємства-виробника, країни-виробника; 6) визначення відповідності упакування і транспортування, умов і термінів зберігання товарної продукції до вимог чинних правил [99]. У документі про призначення експертизи (залучення експерта) слід зазначити суть позовних вимог або обставини адміністративного провадження, за яким призначено експертизу. Разом з документом про призначення експертизи (залучення експерта) експерту надається об'єкт дослідження. Об'єкти дослідження направляються експерту в упаковці, що забезпечує їх збереження. Громіздкі предмети досліджуються за місцезнаходженням. Якщо доступ до об'єктів обмежений, то орган (особа), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), зобов'язаний(а) забезпечити експерту можливість їх огляду. Огляд за потреби проводиться у присутності сторін у справі (інших зацікавлених осіб) [100, с.122].

Крім самих виробів, їх маркувальних позначень, зразків у необхідних випадках експерту-товарознавцю мають бути представлені документи, що відображають стан товару, різні процеси, які відбувались з ним, товарні операції (приймання, розбракування, реалізація), що дозволяє отримати додаткову інформацію про товар. До них належать: документи, що містять інформацію про особливості походження виробів (сертифікати, посвідчення про якість, технічні паспорти, ярлики тощо); товарно-транспортні (відвантажувальні) документи, що містять інформацію про умови та строки транспортування (квитанція про приймання вантажу, залізнична накладна, комерційні акти тощо); приймальні документи, в яких зафіксовані характеристики якості товару при прийманні (дані про приймання товару та методах іспитів — акти розбракування, акти лабораторних досліджень, дефектні відомості, журнали прийому та розбракування товарів, приймально-видаткові накладні, акти уцінки та

переоцінки, паспорти на товари, акти санепідемстанцій тощо); складські документи, що містять відомості про умови зберігання товару; претензійні матеріали.

2.2. Автомобільно-товарознавча експертиза (автотоварознавча та транспортно-товарознавча експертиза) є різновидом товарознавчої експертизи.

У автотоварознавчій експертизі використовуються спеціальні товарознавчі знання в галузі автотранспорту. Об'єктами автомобільно-товарознавчої експертизи є колісні транспортні (або автотранспортні) засоби і їх комплектуючі [102, с.222], а саме: автомобілі легкові, вантажні, спеціалізовані (пожежні, санітарні, вантажно-пасажирські, автолавки, автокрани тощо), автобуси, самоскиди, сідельні тягачі, трактори та інша сільськогосподарська та будівельна техніка; веломототранспорт усіх видів; електромобілі, електрокари, тролейбуси тощо; мотоколяски, мотонарти тощо; причіпний состав (причепи, напівпричепи, платформи, розпуски, трейлери тощо); деталі, вузли, агрегати вищевказаних ТЗ; відповідність інформації, що міститься у технічному паспорті та інших документах, наданих експертові (спеціалістові), даним, зазначеним на агрегатах (деталях) ТЗ [103, с. 204].

Основними завданнями автотоварознавчої та транспортно-товарознавчої експертизи є визначення ринкової вартості колісних транспортних засобів (далі - КТЗ), їх складових, а також розміру вартості матеріальних збитків, заподіяних власнику або володільцю колісних транспортних засобів, їх складових унаслідок пошкодження останнього; можуть ставитись також питання про складові основного завдання або споріднені з ним, якщо такі питання пов'язані з придбанням та експлуатацією колісних транспортних засобів.

На дослідження експерту надаються КТЗ та документація, що стосується його реєстрації, матеріали розслідування події, що призвела до матеріальної шкоди, а також документи, у яких зафіксовані інші вихідні дані, необхідні для вирішення поставленого питання. У разі потреби виклик зацікавлених осіб на

технічний огляд КТЗ здійснюється замовником експертизи із зазначенням дати, місця та часу проведення огляду (після їх узгодження з експертом).

Орган (особа), який призначив експертизу (залучив експерта), повинен забезпечити можливість огляду КТЗ та належні безпечні умови (освітлення, вільний доступ, можливість огляду КТЗ з різних боків тощо) [136].

3. Експертиза матеріалів, речовин та виробів, в якій розрізняють такі основні підвиди експертизи: а) волокон і волокнистих матеріалів; б) лакофарбових матеріалів і покриттів; в) нафтопродуктів та паливно-мастильних матеріалів; г) ґрунтів; г) наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; д) сильнодійних і отруйних речовин; е) рідин, що містять спирт; є) металів і сплавів; ж) полімерних матеріалів; з) скла, кераміки; і) речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин; ї) встановлення шкідливих речовин у навколишньому середовищі (пестицидів).

Експертиза матеріалів і речовин та виробів формувалась на основі хімічної експертизи, яка з часом перестала задовольняти вимоги судової та слідчої практики. Вивчаючи обставини дослідження матеріалів, речовин та виробів у повному обсязі виникла необхідність комплексного вивчення будови об'єкта, структури та складу речовини багатьма методами, у тому числі хімічними, фізичними, фізико-хімічними, біологічними (морфологія, мікроскопія, хроматографія, спектроскопія тощо).

Предметом цієї експертизи є фактичні дані, обставини адміністративної кримінальної, цивільної, господарської справи, які встановлюються за допомогою експертних досліджень речових доказів з використанням даних технології та методів хімічних, фізичних, технічних та інших наук.

Об'єктами експертизи речовин і матеріалів є ЛКП пофарбованих предметів, частинки ЛКП, обсяги ЛКМ, їх складові (пігменти, наповнювачі, сполучні, розчинники тощо), забарвлені предмети і предмети-носії, на яких передбачається виявити частинки ЛКМ і ЛКП, інструменти, що застосовуються для виробництва робіт лакофарбовими матеріалами. Залежно від рівня індивідуалізації

вирішуються ті чи інші завдання ідентифікації об'єктів. Ідентифікація конкретного об'єкта за видом його полімерному матеріалу або за особливостями лакофарбового покриття проводиться у формі встановлення належності частин до одного цілого. Об'єктами дослідження можуть бути предмети-носії з накладеннями мікрОВОЛОКОН; мікрОВОЛОКНА, вилучені з місця події; вироби з волокнистих матеріалів; залишки їх згорання у вигляді золи та попелу. Ці об'єкти частіше зустрічаються при розслідуванні багатьох категорій кримінальних проваджень.

Основними завданнями, спільними для всіх підвидів експертиз матеріалів і речовин, є: а) виявлення на предметах обстановки місця події (предметах-носіях) мікрочастинок або мікрослідів певних матеріалів і речовин (частинок фарби, слідів паливно-мастильних матеріалів, слідів металізації, мікрОВОЛОКОН, частинок наркотичних засобів тощо); б) визначення роду (виду) матеріалів і речовин за класифікаціями, що існують у науці, техніці та на виробництві (за хімічним складом, фізичними властивостями, призначенням тощо); в) встановлення спільної родової (групової) належності матеріалів і речовин; г) встановлення походження матеріалів і речовин з певного джерела (це залежить від ряду особливостей об'єкта, а також від наявності в конкретній установі потрібного обладнання та спеціалістів, тому доцільно попередньо отримати консультацію у експерта (спеціаліста).

3.1. Волокон і волокнистих матеріалів. 3.2. Лакофарбових матеріалів і покриттів. 3.3. Нафтопродуктів та паливно-мастильних матеріалів. 3.4. Ґрунтів. Основними завданнями ґрунтознавчої експертизи є: виявлення на предметах-носіях мікронашарувань (часток) ґрунтового походження, визначення їх природи, а також встановлення спільної родової (групової) належності з наданими зразками; встановлення походження ґрунту на предметах-носіях з певної ділянки місцевості (іншого місця події); встановлення механізму утворення ґрунтових нашарувань. 3.5. Наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів (дослідження рослин (їх частин) з метою встановлення належності до об'єктів, що містять наркотичні речовини, становить

компетенцію біологічної експертизи). 3.6. Сильнодійних і отруйних речовин. 3.7. Рідин, що містять спирт. 3.8. Металів і сплавів. 3.9. Полімерних матеріалів. 3.10. Скла, кераміки. 3.11. Речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин.

3.12. Встановлення шкідливих речовин у навколишньому середовищі (пестицидів).

Основними завданнями експертизи встановлення шкідливих речовин у навколишньому середовищі (пестицидів) є: встановлення належності пестицидів до стандартизованої групи (виробничої, хімічної, гігієнічної тощо) відповідно до існуючої класифікації; встановлення спільної (різної) родової (групової) належності, єдиного джерела походження, належності до єдиної маси тощо. У межах експертизи встановлення шкідливих речовин у навколишньому середовищі проводиться експертиза пестицидів.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань: Чи є дана речовина пестицидом? Якщо так, яким саме? Чи містяться в зразках рослин (грунту, води) пестициди? Чи мають спільну родову (групову) належність надані зразки пестицидів? До якої групи небезпеки згідно з гігієнічною класифікацією належать надані зразки пестицидів? Чи дозволено використання в Україні наданих пестицидів?.

Адміністративна судова практика останніх років свідчить про зростання ролі цієї експертизи. Експертне дослідження зазначених об'єктів дозволяє визначити: їх різноманітні параметри, суттєві ознаки, властивості, різні обставини, пов'язані зі споживчими якостями; відповідність стандартам, технічним умовам, зразкам; спосіб фальсифікації вказаних об'єктів; шляхи попередження різних правопорушень; якість виробів, фактори, які забезпечують збереження продукції, обставини, що спричиняють зниження якості товарів, належності окремих частин виробу єдиному цілому, встановлення підприємства-виробника, способу виготовлення; визначається ступінь зниження (псування) якості продукції, що може бути обумовлено як порушенням виробничого процесу (технології

виготовлення), так і недотриманням правил збереження виробів при їх упаковці, транспортуванні або недотриманням умов експлуатації тощо.

2.3 Судові експертизи в провадженнях інших адміністративних правопорушень

Адміністративний суд розглядає провадження: 1) зі спорів з приводу забезпечення реалізації громадянами права голосу на виборах і референдумах, зокрема зі спорів щодо: виборів народних депутатів України, у тому числі: формування складу виборчих комісій, висування та реєстрації кандидатів, уточнення списків виборців, проведення передвиборної агітації, оскарження результатів виборів, виборів Президента України, у тому числі, формування складу виборчих комісій, висування та реєстрації кандидатів, уточнення списків виборців, проведення передвиборної агітації, оскарження результатів виборів, виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад, сільських, селищних, міських голів, у тому числі, формування складу виборчих комісій, висування та реєстрації кандидатів, уточнення списків виборців, проведення передвиборної агітації, оскарження результатів виборів, всеукраїнського та місцевого референдумів, у тому числі, ініціювання та призначення референдуму, формування складу комісій із референдуму, уточнення списків виборців, проведення агітації під час ініціювання та підготовки референдуму, оскарження результатів референдуму; 2) провадження зі спорів з приводу забезпечення реалізації конституційних прав особи, а також реалізації статусу депутата представницького органу влади, організації діяльності цих органів, зокрема зі спорів щодо: забезпечення права особи на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, забезпечення права особи на доступ до публічної інформації; 3) провадження зі спорів з приводу забезпечення громадського порядку та безпеки, національної безпеки та оборони України, зокрема зі спорів

щодо: правового статусу фізичної особи, у тому числі, реалізації владних управлінських функцій у сфері громадянства; реєстрації актів цивільного стану, крім актів громадянства, реєстрації та обмеження пересування і вільного вибору місця, проживання, проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій; щодо запобігання та припинення протиправної діяльності товариств, установ, інших організацій, яка посягає на конституційний лад, права і свободи громадян, у тому числі, обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання, усунення обмежень у реалізації права на мирні зібрання, видворення з України іноземців або осіб без громадянства, біженців, цивільного захисту; охорони праці, охорони здоров'я, дорожнього руху; транспорту та перевезення пасажирів, у тому числі, дорожнього руху, транспорту та перевезення пасажирів, обмеження здійснення грального бізнесу, у тому числі, спорів за участю органів доходів і зборів; 4) провадження зі спорів з приводу реалізації державної політики у сфері освіти, науки, культури та спорту; 5) провадження зі спорів з приводу реалізації державної політики у сфері економіки, зокрема зі спорів щодо: організації господарської діяльності, у тому числі:, державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, дозвільної системи у сфері господарської діяльності; ліцензування певних видів підприємницької діяльності; нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності; реалізації державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності; розроблення і застосування національних стандартів, технічних регламентів та процедур оцінки відповідності, захисту економічної конкуренції, державного регулювання цін і тарифів, управління об'єктами державної (комунальної) власності, у тому числі про передачу об'єктів права державної та комунальної власності; здійснення державних закупівель, реалізації спеціальних владних управлінських функцій в окремих галузях економіки, у тому числі спори у сфері: електроенергетики (крім ядерної енергетики); енергозбереження, альтернативних джерел енергії, комбінованого виробництва електричної і теплової енергії, житлово-комунального господарства; тепlopостачання; питного водопостачання; 6) провадження зі спорів з приводу забезпечення сталого

розвитку населених пунктів та землекористування, зокрема зі спорів у сфері: містобудування; планування і забудови територій; архітектурної діяльності, землеустрою; державної експертизи землевпорядної документації; регулювання земельних відносин, у тому числі, розпорядження землями держави (територіальних громад), передача таких земельних ділянок у власність і користування громадянам та юридичним особам, відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень (у тому числі прав на земельні ділянки); 7) провадження зі спорів з приводу охорони навколишнього природного середовища, зокрема зі спорів щодо: забезпечення екологічної безпеки, у тому числі при використанні природних ресурсів; екологічної безпеки поводження з відходами, особливої охорони природних територій та об'єктів, визначених законом; 8) провадження зі спорів з приводу реалізації публічної фінансової політики, зокрема зі спорів у сфері: валютного регулювання і валютного контролю, у тому числі, спорів за участю органів доходів і зборів, грошового обігу та розрахунків, у тому числі, спорів за участю органів доходів і зборів, бюджетної системи та бюджетного процесу; державного боргу, державного регулювання ринків фінансових послуг, у тому числі, операцій із цінними паперами, процедур здійснення контролю Рахунковою палатою, державного фінансового контролю, внутрішньої контрольної-ревізійної роботи; 9) провадження зі спорів з приводу реалізації публічної політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та спорів у сфері публічної житлової політики, зокрема зі спорів щодо: збору та обліку єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування; управління, нагляду та інших владних управлінських функцій (призначення, перерахунку та здійснення страхових виплат) у сфері відповідних видів загальнообов'язкового державного соціального страхування, у тому числі, загальнообов'язкового державного страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань,

які спричинили втрату працездатності; загальнообов'язкового державного страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням; загальнообов'язкового державного страхування на випадок безробіття; загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, у тому числі пенсійного страхування осіб, звільнених з публічної служби (військової служби); соціального захисту; соціального захисту та зайнятості інвалідів; соціальних послуг, у тому числі, соціального захисту дітей війни, соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, соціального захисту сімей із дітьми, соціального захисту та зайнятості інвалідів, праці, зайнятості населення (крім зайнятості інвалідів); реалізації публічної житлової політики, у тому числі, праці, зайнятості населення (крім зайнятості інвалідів), реалізації публічної житлової політики, 10) провадження зі спорів з приводу забезпечення юстиції, зокрема спори у сфері: судоустрою, прокуратури, адвокатури, нотаріату, виконавчої служби та виконавчого провадження; 11) провадження зі спорів з відносин публічної служби, зокрема справи щодо: прийняття громадян на публічну службу, проходження служби, звільнення з публічної служби; 12) провадження зі спорів щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради юстиції, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, а також справи про дострокове припинення повноважень народного депутата України: оскарження актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, оскарження актів, дій чи бездіяльності Президента України, оскарження актів, дій чи бездіяльності Вищої ради юстиції, оскарження актів, дій чи бездіяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, дострокове припинення повноважень народного депутата України; 13) інші провадження.

Сьогодні адміністративні суди звертаються до експертних установ також під час виникнення спорів з приводу: 1) забезпечення реалізації громадянами права голосу на виборах і референдумах; 2) забезпечення реалізації конституційних прав особи, а також реалізації статусу депутата представницького органу

влади, організації діяльності цих органів; 3) забезпечення громадського порядку та безпеки, національної безпеки та оборони України; 4) реалізації державної політики у сфері освіти, науки, культури та спорту; 5) реалізації державної політики у сфері економіки; 6) забезпечення сталого розвитку населених пунктів та землекористування; 7) охорони навколишнього природного середовища; 8) реалізації публічної фінансової політики; 9) реалізації публічної політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та спорів у сфері публічної житлової політики; 10) забезпечення юстиції; 11) з відносин публічної служби. Узагальнення практики свідчить, що по таких провадженнях найчастіше призначаються наступні види експертиз: 1) будівельно-технічні експертизи (40%); 2) почеркознавчі експертизи (29%); 3) економічні (8%) та інші види (по 4%: технічні, земельно-технічні, земельної документації).

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ ВИСНОВКІВ ЕКСПЕРТІВ В ПРОВАДЖЕННЯХ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

3.1 Правова природа і структура висновку експерта

Висновок експерта в адміністративному судочинстві регламентовано статтею 82 КАСУ, для суду він не є обов'язковим, однак незгода суду з ним повинна бути вмотивована в постанові або ухвалі (ч.5 ст. 82 КАСУ). Така ж дефініція закріплена й в кримінальному процесуальному кодексі (ч. 10 ст. 101 КПКУ). Висновок експерта – це письмове повідомлення про хід проведеного ним дослідження і про результати з питань, що вирішуються. Висновок експертів не рідко є єдиним джерелом відомостей про факти від наявності, яких належить встановлення в діях особи ознак злочину і вірна його кваліфікація. На різних стадіях розслідування встановлені експертом в особі дослідження факти залишаються не змінними [56, с. 74]. У ч.3 ст. 66 КАС України зазначено, що експерт зобов'язаний провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок щодо поставлених йому питань, у разі необхідності - прибути за викликом суду, дати висновок або роз'яснити його в судовому засіданні.

Висновок в адміністративному судочинстві надається: 1) у письмовій формі (ч.4 ст. 82 КАСУ) та усній формі (ч.4 ст. 82 КАСУ); 2) приєднується до справи (ч.4 ст.82 КАСУ). Суд має право в судовому засіданні запропонувати експерту дати усне пояснення до свого висновку. Якщо експертиза проводиться в судовому засіданні, експерт може дати усний висновок (ч.4 ст. 82 КАСУ). Таким чином в адміністративному судочинстві висновок експерта передбачений у двох формах письмовій на усній (лише в судовому засіданні). В висновку зазначаються: 1) коли, де, ким (ім'я, освіта, спеціальність, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи, науковий ступінь, вчене звання, посада експерта), на якій підставі була проведена експертиза, хто був присутній

при проведенні експертизи, питання, що були поставлені експертові, які матеріали експерт використав, докладний опис проведених досліджень, зроблені в результаті їх висновки та обґрунтовані відповіді на поставлені судом питання (ч.1 ст. 82 КАСУ); 2) що експерта попереджено про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків (ч.2 ст. 82 КАСУ); 3) якщо експерт під час проведення експертизи виявить факти, що мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання, він може включити до висновку свої міркування про ці обставини (ч.3 ст. 82 КАСУ).

Висновок експерта відповідно до ч.1 ст. 69 КАСУ – це лише підстава щодо встановлення судом фактичних даних, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення осіб, які беруть участь у справі. В ч.2 статті 69 КАСУ законодавець визначає, що докази суду надають особи, які беруть участь у справі. Суд може запропонувати надати додаткові докази або витребувати додаткові докази за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, або з власної ініціативи.

Науковцями акцентується увага на проведенні оцінювання висновку судової експертизи з декількох сторін - процесуальної, логічної, граматичної, фактичної, методичної та ілюстраційної [104, с. 33]. Особливість оцінки висновку експерта полягає у визначенні наукової достовірності та доказового значення, яка складається з аналізу процесуальної, фактичної, логічного і науково-методичного аспектів висновку, придатності його як джерела доказу. Так, окремі науковці під оцінюванням доказів розуміють логіко-психологічний процес, під час якого в суб'єкта формується уявлення (упевненість) щодо інформаційної значущості фактичних даних, тобто інформації, що міститься в її матеріальних носіях, а також щодо причинних зв'язків джерел інформації й достатності сформованого комплексу доказів для прийняття процесуального рішення [105, с. 19].

Відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України, висновок експерта є одним з процесуальних джерел доказів. Як процесуальне джерело доказів повинен

відповідати усім визначеним законом вимогам належності, допустимості та оцінки доказів. Адміністративний суд оцінює докази, які є у справі, за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на їх безпосередньому, всебічному, повному та об'єктивному дослідженні ч.1 ст. 86 КАСУ. Оцінка доказів в адміністративному процесі регламентовано ст. 86 КАСУ.

І.В.Гора підкреслює, що більш переконливим, на перший погляд, є посилання на необхідність звертати увагу в процесі оцінки висновку на його наукову обґрунтованість, правильність застосування конкретних методик і дозвіл на їх використання експертом, що у разі виявлення якихось недоліків у цьому плані може викликати сумніви у вірогідності висновку, стати причиною незгоди з ним, а тому стати підставою для призначення повторної експертизи [78, с. 99]

Оцінка і використання отриманого висновку процесуальною особою - найбільш відповідальний підсумковий етап провадження судової експертизи [106, с. 80]. Г.М. Пилипенко пропонує три процесуальних рішення, що можуть бути винесені уповноваженою процесуальною особою щодо висновку експерта: 1) визнання висновку якісним, повним та обґрунтованим і наступне включення його до числа інших джерел доказів та використання при доведенні обставин справи; 2) призначення додаткової експертизи, проведення якої доручається тому ж або іншому експертові, у випадках визнання експертизи не повною або не досить зрозумілою; 3) призначення повторної експертизи у випадку визнання висновку необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи чи з інших причин викликає сумнів у його правильності або при призначенні і проведенні експертизи допущені істотні порушення кримінального процесуального закону тощо [80, с. 144].

В адміністративному законодавстві суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності(ч.3 ст. 86 КАСУ). Належність та допустимість доказів регламентується статтею 70 КАСУ. Суд не бере до розгляду докази, які не стосуються предмету доказування. Належними є докази, які містять інформацію

щодо предмету доказування (ч.1 ст. 70 КАСУ). Сторони мають право обґрунтовувати належність конкретного доказу для підтвердження їхніх вимог або заперечень (ч.2 ст. 70 КАСУ). Докази, одержані з порушенням закону, судом при вирішенні справи не беруться до уваги (ч.3 ст. 70 КАСУ). Обставини, які за законом повинні бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися ніякими іншими засобами доказування, крім випадків, коли щодо таких обставин не виникає спору (ч.4 ст. 70 КАСУ).

Висновок експерта поділяється на три частини: вступну, дослідницьку і заключну. В дослідницькій частині висновку повинна бути всебічно викладена вся зроблена експертом робота. Процес формування висновку експерта відображається за допомогою опису методів, засобів техніки і отриманих результатів.

Погляди щодо змісту висновку експерта в криміналістичній літературі є дискусійними. Л.В. Пустовалова вважає, що у висновку експерта, як у процесуальному документі відображено процес формування переконання експерта. Д.Я. Мирський і Є.М. Лівшиц вважають, що докладне викладення методики дослідження, техніки застосування кожного методу є недоцільним, оскільки перевіркою правильності самого ходу дослідження слідчі і судді практично не займаються, а для вирішення сумнівів у вірності дій експерта призначають повторну експертизу. Р.С. Белкін, Г.В. Галкін вважають необхідним скорочення змісту висновку експерта, замість викладення методики дослідження можна послатися на відповідну літературу або методичне джерело, у якому вона докладно описана [107, с.74]. З цим не погоджуються Н.І. Клименко, С.А. Ципенюк та інші. Експертиза займає важливе місце в адміністративному судочинстві, її функція полягає у вирішенні питань на підставі спеціальних пізнань і навичок, що виникають під час провадження і судового розгляду адміністративних справ. В адміністративних - об'єктами експертного дослідження є документи, людські стосунки і дії, транспортні засоби, тощо. Метою дослідження є добування і перекодування в зрозумілу для суб'єкта доказування і

учасників процесу доказову інформацію, створення нових доказів [52, с. 63]. В адміністративному процесі існує поняття «обов'язок доказування» (ст. 71 КАСУ). Кожна сторона повинна довести ті обставини, на яких ґрунтуються її вимоги та заперечення, крім випадків, встановлених статтею 72 КАСУ (ч.1 ст. 71 КАСУ). Суд сприяє в реалізації цього обов'язку і витребує необхідні докази. Про витребування доказів або про відмову у витребуванні доказів суд постановляє ухвалу. П.В. Логінов підкреслює, що характерною ознакою судової експертизи необхідно визнати її проведення на підставі ухвали суду. Експертиза, яка проведена не у зв'язку з порушеною у суді справою або не за вимогою судових органів, або проведена до виникнення справи, не може мати такої доказової сили, як судова експертиза [83, с.17]. Ухвала суду про відмову у витребуванні доказів окремо не оскаржується. Заперечення проти неї може бути включене до апеляційної чи касаційної скарги на рішення суду, прийняте за наслідками розгляду справи (ч.3 ст. 71 КАСУ). Суд може збирати докази з власної ініціативи (ч.5 ст. 71 КАСУ). Суб'єкт владних повноважень повинен подати суду всі наявні у нього документи та матеріали, які можуть бути використані як докази у справі. У разі невиконання цього обов'язку суд має право витребувати названі документи та матеріали (ч.4 ст. 71 КАСУ). В адміністративних справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень обов'язок щодо доказування правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на відповідача, якщо він заперечує проти адміністративного позову (ч.2 ст. 71 КАСУ). Якщо особа, яка бере участь у справі, без поважних причин не надасть докази на пропозицію суду для підтвердження обставин, на які вона посилається, суд вирішує справу на основі наявних доказів (ч.6 ст. 71 КАСУ).

Висновок оцінюється за критеріями наукової достовірності й доказового значення. Суд або прокурор можуть і повинні перевірити не тільки логіку експертного доказування, але й розібратися у висунутих експертом наукових положеннях, щоб упевнитися в достовірності й повноті висновків експерта [108, с. 280].

Під час оцінки висновку експерта, як джерела доказів, суддям слід брати за основу оцінку компетенції експерта, який проводив експертне дослідження, сучасний рівень застосованих дослідницьких методів, повноту, логічну й наукову обґрунтованість висновків експерта тощо. Під оцінкою висновку судового експерта розуміють процес встановлення достовірності, відносності і допустимості висновку, визначення форми шляхів його використання в доказуванні [109, с.88].

Висновок експерта, як джерело доказів, містить сукупність фактичних даних, встановлених у результаті дослідження матеріальних об'єктів особою, обізнаною в певній галузі науки, техніки, або інших спеціальних знань і з використанням цих знань, а також відомостей, зібраних у провадженні [110, с. 76]. Хід і результати дослідження фіксуються у висновку з додержанням вказаного в законі процесуального порядку (ст. 82 КАСУ, ст. 101 КПК України). Експертне дослідження можна розглянути в двох аспектах: 1) висновок експерта – це процесуальний документ, тому, що дослідження здійснюється на основі спеціального завдання органу дізнання, слідчого, прокурора або суду; 2) висновок експерта – це результат розумової діяльності експерта, який базується на отриманих у ході дослідження даних та логічно виведених умовиводах, тому, що це кінцевий результат проведеного дослідження, відповідь експерта на поставлені питання. Тобто, висновок експерта необхідно розглядати відповідно до його подвійної природи [111, с.54]. Експерт, формулюючи висновок з проведеного дослідження, здійснює оцінку матеріалів експертизи. Така оцінка не є оцінкою доказів, що входить до прерогативи слідчого та суду. Оцінка суб'єктами доказування висновку експерта часто зводиться до перевірки повноти цих висновків, їх форми та відповідності іншим доказам у справі. Суд зазвичай може оцінити лише повноту висновку експерта, перевібивши, чи на всі поставлені питання дано відповідь, дотримання експертом необхідних процесуальних вимог і наявність у цьому процесуальному документі всіх необхідних реквізитів. Усталена форма висновку експерта дає змогу оцінити компетентність експерта,

який проводить дослідження, передбачає вказівки щодо характеру освіти й стажу роботи експерта, спеціальності експерта. А.Р. Белкін зазначає, що суд не оцінює наукову обґрунтованість висновків експерта, правильність вибору й застосування ним методів дослідження, відповідність цих методів сучасним досягненням певної галузі знань, оскільки для такої оцінки суд повинен мати той самий обсяг знань, що й експерт [112, с. 59].

Висновок експерта як окремий вид джерела доказів має певні особливості: експерт повідомляє особі, яка призначила експертизу, фактичні дані, встановлені ним особисто під час проведення дослідження в межах поставленого завдання на підставі наявних у експерта спеціальних знань. Для висновку експерта як джерела доказів суттєвим є те, що він: а) є результатом науково-обґрунтованого дослідження; б) походить від особи, яка володіє визначеними спеціальними знаннями, без використання яких було б неможливим саме дослідження; в) надається з додержанням спеціально встановленого процесуального порядку; г) ґрунтується на зібраних у справі доказах.

Джерела фактичних даних в юридичній літературі іменують по-різному: "джерелами доказів", "засобами доказування", "видами доказів" [124, с. 98–99]. Висновок експерта є джерелом фактичних даних, які цікавлять слідство та суд у зв'язку з розслідуванням кримінальної справи (ч. 2 ст. 84 КПК України). Термін "джерело доказів" найбільше відповідає змісту та призначенню цього інституту. Допустимість висновків експерта залежить від допустимості об'єктів, які досліджував експерт. Недопустимість таких об'єктів веде до визнання недопустимим висновку експерта. Будь-який доказ і висновок експерта може бути сумнівним або неправильним з наступних причин: 1) експерту можуть бути надані неправильні вихідні дані або несправжні об'єкти; 2) експертом була застосована недостатньо надійна методика; 3) експерт може припустити помилку. Тому висновок експерта повинен піддаватися ретельній, всебічній і критичній оцінці. А.Я. Паліашвілі ознакою судової експертизи визначає суворе і неухильне дотримання вимог процесуального закону, обов'язкове використання експертом

спеціальних знань; процесуальну форму призначення судової експертизи; процесуальну самостійність та індивідуальну відповідальність судового експерта; безпосереднє дослідження об'єктів експертизи; об'єктивне і всебічне проведення судової експертизи; процесуальне оформлення результатів експертного дослідження [126, с. 5-6]. Ю.К. Орлов підкреслює важливість використання спеціальних знань, проведення дослідження з метою встановлення обставин, що мають значення для справи та оформлення ходу й результатів експертного дослідження у спеціальному процесуальному документі – висновку експерта, що виступає самостійним видом судових доказів, передбачених законом [123, с. 4-5].

На допустимість впливає справжність об'єктів, досліджуваних експертом. Якщо такі об'єкти, зазначає Ю.К. Орлов, будуть визнані недопустимими, автоматично втрачає цю властивість і сам висновок. Відтак процесуальна доброякісність об'єктів експертного дослідження завжди повинна бути перевірена. Для цього потрібно насамперед установити, чи був законним спосіб їхнього одержання.

Оцінка висновку експерта проводиться за загальними правилами оцінки доказів (ст. 86 КАСУ, ст. 94 КПКУ). Одна із особливостей оцінки висновку експерта – необхідність спеціального мотивування підстав, за якими висновок не береться до уваги. Встановлення суперечності між висновком експерта та іншими даними по справі ще не свідчить про достовірність висновку. Суперечливі дані підлягають новій оцінці, у ході якої можуть бути встановлені погрішності у результатах місця події або обшуку, помилки у показаннях свідків або потерпілого або інші [56, с.76]. Критерії оцінки висновків експерта визначені чинним процесуальним законодавством, на думку В.О. Гричиної, і ми з нею погоджуємося, є недостатніми, неповними. Щоб провести повну оцінку висновку експерта слід розглянути такі критерії як: ясність, обґрунтованість, автентичність та відповідність іншим доказам, які дозволять провести всебічну оцінку не тільки висновків експерта, а й інших джерел доказів під час кримінальних, цивільних, господарчих та адміністративних процесів.

У результаті оцінки висновку експерта адміністративний суд може прийняти рішення: визнати висновок експерта повним та обґрунтованим, таким, що має значення для справи; визнати висновок експерта неповним або недостатньо ясним та при необхідності призначити додаткову експертизу або викликати для роз'яснення (в кримінальному процесі допитати) експерта відповідно до ч.3 ст. 66 КАСУ (в кримінальному судочинстві ст. 356 КПКУ); визнати висновок експерта необґрунтованим або сумнівним щодо його вірності та при необхідності призначити повторну експертизу або провести інші процесуальні слідчі дії, спрямовані на перевірку висновків експерта.

Вказані особи можуть не погодитися з висновком експертів у випадку: а) коли виявилась загальна некомпетентність експертів у питанні, що досліджується; б) неправильності або суперечності методу, яким користувались експерти при проведенні експертизи, або недостатньої наукової обґрунтованості передумов, з яких вони виходять; в) невідповідності висновків експертів тим положенням, які містяться в дослідній частині; г) незгоди експертів між собою, що дає суду підстави сумніватися в їх висновках; г) суперечності акту експертизи обставинам справи і невідповідності висновків експертів даним, встановленим судом; д) невизначеності висновку експертів; е) наявності даних, які свідчать про тенденційне ставлення експертів до дослідження обставин (однобокий підбір фактів і т. ін.); ж) допущення експертами фактичних помилок (прорахунки і т. ін.).

З оцінкою обґрунтованості висновку експерта тісно пов'язана оцінка методики дослідження, яка була застосована експертом в ході проведення експертизи. Оцінка в такому випадку зводиться до встановлення розроблених наукових основ та наукових положень використаної експертом методики.

Перевіряючи методичну сторону висновку, суд, використовуючи допомогу відповідного спеціаліста, повинні з'ясувати: чи було додержано вимоги законодавства при призначенні та проведенні експертизи; чи забезпечує проведене дослідження вирішення поставлених питань, чи описані застосовані прийоми та методи, технічні засоби, які отримані результати та їх мотивування;

чи відповідають проведені дослідження рівню розвитку спеціальних знань і можливості даного виду судової експертизи; чи не було обставин, які виключали б участь експерта у справі; компетентність експерта і чи не вийшов він за межі своїх повноважень; достатність поданих експертові об'єктів дослідження і висновку експерта; повноту відповідей на порушені питання та їх відповідність іншим фактичним даним; узгодженість між дослідницькою частиною та підсумковим висновком експертизи; обґрунтованість експертного висновку та його узгодженість з іншими матеріалами справи; чи побудований висновок експерта на правильних наукових положеннях, чи отриманий він в результаті використання правильних методів дослідження.

Крім оцінки методик, використаних експертом і описаних в дослідницькій частині дослідження, окремій оцінці підлягає наукова обґрунтованість висновку експерта, смислова відповідність проведеного дослідження його результатам, тобто відповідність дослідницької частини зробленим висновкам за експертизою та їх взаємозв'язок. Моїсєєв О.М. науковою обґрунтованістю висновку експерта називає достатність матеріалу для зроблених висновків, ефективність методів дослідження, які застосував експерт та відповідність висновків експерта проведеному дослідженню і підкреслює, що оцінка наукової обґрунтованості висновку експерта для слідчого і судді є найбільше складною з оціночних категорій висновку [114, с. 49-52].

Результатом всебічної оцінки висновку експерта, як доказу, може бути встановлене наступне:

1. Висновок визнається повним, категоричним, науково обґрунтованим, якщо він відповідає іншим, зібраним за справою матеріалам. Повнота висновку експерта передбачає: а) повноту використання матеріалів, наданих експерту; б) застосування різноманітних методів дослідження, що доповнюють один одного, які необхідні для достовірної відповіді на поставлені запитання; в) повноту опису у висновках ходу роботи, виконаної експертом.

2. У висновках експерта виявляється ряд фактичних неточностей, незначних розбіжностей в датах, математичні помилки і описки, які могли виникнути в результаті недбалості експерта, але вони не впливають на достовірність висновку.

3. Висновок експерта є непереконливим, містить у собі недостатньо ясні формулювання і неповні відповіді на поставлені слідчим питання. Таким чином, «оцінюючи висновок експерта як непереконливий – незалежно від підстав такої оцінки, необхідно виразити свою незгоду з висновком в належній процесуальній формі: з викладенням мотивів оцінки, які призводять до прийняття рішення про призначення додаткової, повторної експертизи або допиту експерта.

4. Висновок експерта визнається науково необґрунтованим.

5. Буде очевидною неповнота дослідження, оскільки в процесі розслідування виникли нові обставини, які не могли відобразитися в цьому експертному висновку.

6. Експертом перевищені повноваження, надані йому законом (вирішення правових питань, питань, які виходять за межі його компетенції, які не потребують спеціальних знань).

Зимин К.Г. вважає, що якість висновків судових експертів залежить від особи, якої доручено проведення експертизи, наскільки експерт володіє спеціальними знаннями в тієї чи іншої галузі, має достатню підготовку і необхідний практичний досвід [115, с.17]. Тобто важливим елементом оцінки висновку експерта є перевірка його компетентності, перевірка відповідності кваліфікації і досвідченості експерта предмету експертизи.

7. Висновок експерта суперечить іншим доказам у справі.

8. Висновок експерта є недопустимим.

В адміністративному судочинстві недопустимим є висновок експерта, якщо експертиза була проведена особою, що підлягає відводу на підставах, передбачених статтями ст. 29 КАСУ (в кримінальному судочинстві ч.1 ст. 77, ст. 79 КПКУ) [74]. За наявності підстав, зазначених у статтях 27-29 КАСУ експерт зобов'язаний заявити самовідвід (ч.1 ст. 30 КАСУ). Відвід (самовідвід) повинен

бути вмотивований і заявлений до початку судового розгляду адміністративної справи по суті у письмовій формі з обґрунтуванням підстав для відводу (ч.3 ст. 30 КАСУ). Заявляти самовідвід після цього дозволяється лише у разі, якщо про підставу самовідводу стало відомо після початку судового розгляду. За цими ж підставами їм може бути заявлено відвід особами, які беруть участь у справі (ч.2 ст. 30 КАСУ). Суд ухвалою, без виходу до нарадчої кімнати, залишає заяву про відвід, яка повторно подана з тих самих підстав, без розгляду.

Не можуть бути експертами особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від сторін адміністративного або кримінального провадження.

Як зазначав О. Дорошенко, за правильність висновку несе відповідальність особисто експерт, а не установа, в якій він працює. Ця кримінальна відповідальність є однією з гарантій незалежності судового експерта та правильності висновку. У словнику слово "відповідальність" означає покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова. За неналежне виконання своїх обов'язків судовий експерт може притягатися до кримінальної або адміністративної відповідальності, а працівник експертної установи чи служби – і до дисциплінарної. Як в адміністративному так й в кримінальному судочинстві передбачена кримінальна відповідальність за завідомо неправдивий висновок, відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків у суді експерт несе кримінальну відповідальність (ч. 13 ст. 66 КАС У, ст. 70 КПК У), в кримінальному судочинстві ще і невиконання інших обов'язків експерт несе відповідальність, встановлену законом (за розголошення без дозволу прокурора, слідчого даних (ст. 70 КПК У)).

Таким чином, змістом оцінки висновків експерта, як і інших джерел доказів, є допустимість, достовірність (автентичність) та повнота. Достовірність висновку експерта в значній мірі залежить від достовірності наукових знань, обґрунтованості застосованої під час експертизи методики». Оцінка допустимості висновку експерта неможлива без оцінки компетентності експерта, що передбачає

встановлення освіти, практичного досвіду, стажу роботи за фахом, вузької спеціалізації в межах цієї професії експерта. У процесі ознайомлення з матеріалами експертизи суб'єкт криміналістичної діяльності повинен оцінювати докази та передбачати аналіз умов і методів експертних досліджень, а також порівнювати висновки експерта з іншими доказами та їх джерелами. Те, що висновки експерта ґрунтуються на наукових знаннях, не виключає необхідності оцінки їх автентичності». «Автентичність висновку експерта залежить від достовірності цих знань, обґрунтованості застосованої під час експертизи методики. Як правило, зазначається в літературі, експерти проводять дослідження за методиками, розробленими заздалегідь, офіційно апробованими і затвердженими. Їх надійність, звичайно, досить висока. Проте, практиці відомі випадки, коли наукова обґрунтованість експертної методики ставиться під сумнів ким-небудь з учасників процесу і стає предметом активного обговорення в судовому засіданні. Найчастіше це робиться щодо нетрадиційних, недавно розроблених методик, які ще загально не визнані. Але поки що на практиці найчастіше ставиться під сумнів не наукова обґрунтованість експертної методики, а правомірність її застосування в певному конкретному випадку.

Під час оцінки висновку експерта слід також мати на увазі положення п. 13 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року № 8, згідно з яким у випадках, коли проведено декілька експертиз щодо одного і того ж предмета, в тому числі комплексну, комісійну, додаткову чи повторну, кожний висновок експерта повинен оцінюватися з точки зору всебічності, повноти й об'єктивності експертного дослідження. Такій оцінці підлягають також окремі висновки експертів – членів комісійної чи комплексної експертизи, які не підписали спільний висновок. Не повинна надаватися перевага висновку експерта лише тому, що вона проведена комісійно, повторно, експертом авторитетної установи або особою, яка має більший досвід експертної роботи тощо.

Відомчі нормативні акти, що регламентують діяльність експертів, рекомендують при неправильному або неточному формулюванні запитань

експерту самостійно змінити їх, зберігши їх смисловий зміст або з кількох дублюючих питань сформулювати одне. При цьому експерт повинен повідомити про зміну слідчого, а у висновку вказати всі поставлені йому запитання як у їх першому варіанті, так і в зміненому.

Науковці підкреслюють, що для визначення доказової ролі висновку експерта важливе значення має порівняння його з іншими матеріалами кримінального провадження, з'ясування наявності (відсутності) зв'язку між доказуваними і доказовими фактами [114, с. 119]. Оформлення ходу та результатів експертного дослідження в спеціальному процесуальному документі – висновкові експерта, як ознака судової експертизи свідчить про те, що різного роду довідки, акти та висновки несудових експертиз, що містять дані, отримані із застосуванням спеціальних знань, є різновидом інших документів, а не самостійним видом доказів. У разі виявлення суперечностей між висновком експерта та іншими доказами суду або слідчому необхідно вивчити взаємопов'язані матеріали справи і встановити, чи є їх розбіжність наслідком необґрунтованості (помилковості) висновків експерта або недостовірності доказів, які їм суперечать. Коли причина суперечності знаходиться в самому змісті висновку, суд або слідчий має право призначити додаткову або повторну експертизу, допитати експерта. Якщо в справі недостатньо фактичних даних для оцінки достовірності висновків експерта, суд або слідчий повинні провести відповідні процесуальні дії з метою отримання необхідних матеріалів або відомостей, що дозволяють провести таку оцінку.

У результаті оцінки висновку суд може необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає сумніви в його правильності, судом може бути призначена повторна експертиза, яка доручається іншому експертові (експертам) (ч.2 ст. 85 КАСУ). Якщо висновок експерта буде визнано неповним або неясним, судом може бути призначена додаткова експертиза, яка доручається тому самому або іншому експерту (експертам)(ч.1 ст. 85 КАСУ).

Висновок експерта не має переваг перед іншими доказами, хоча він і ґрунтується на спеціальних знаннях. Вони повинні порівнюватися з іншими доказами й оцінюватися судом. Постанова Пленуму Верховного Суду України "Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах" підкреслює, що інколи всупереч закону суди надають перевагу висновкам експертів як основному джерелу доказів без належної перевірки й оцінки або переоцінюють доказове значення ймовірних висновків. Усі докази в адміністративному провадженні оцінюються в сукупності, а наявність розбіжностей між ними обов'язково пояснюється (розбіжність висновків експерта з іншими доказами не означає їхньої невірності).

При всьому різноманітті сфер докладання спеціальних знань, дозволених при цьому питань різним видам експертиз властиві загальні принципові положення: 1) високий ступінь професіоналізму та компетентності експерта, 2) незалежність і об'єктивність, 3) законність дій, 4) науковість дослідження 5) обґрунтованості висновків.

Адміністративний суд має право не погодитись з висновком експерта. В адміністративній судовій практиці ситуація не є типовою й зустрічається рідко.

3.2 Роз'яснення експертного висновку із залученням спеціаліста та судового експерта

В адміністративному суді після оголошення висновку експертові можуть задаватися питання для роз'яснення і доповнення його висновку. Відзначимо, що на відміну від кримінального судочинства в адміністративному суді не використовують таку форму як допит. В адміністративному судочинстві відсутнє таке поняття як «допит», на відміну використовують поняття «судовий виклик» та «роз'яснення в суді». Суд має право в судовому засіданні запропонувати експерту дати усне пояснення до свого висновку. Якщо експертиза проводиться в судовому засіданні, експерт може дати усний висновок (ч.4 ст. 82 КАС).

Дослідження висновку експерта в адміністративному суді регулюється стаття 148 КАСУ. Для роз'яснення і доповнення висновку експерта особи, які беруть участь у справі, а також суд можуть задати експерту питання. Першими задають питання експертові особа, за заявою якої призначено експертизу, та її представник, а потім інші особи, які беруть участь у справі. Якщо експертизу призначено за клопотанням обох сторін, першими задають питання експертові позивач і його представник. Головуючий у судовому засіданні та інші судді можуть задавати експертові питання в будь-який час дослідження висновку експерта (ч.2 ст. 148 КАСУ). Висновок експерта оголошується в судовому засіданні (ч.1 ст. 148 КАСУ), а викладені письмово і підписані пояснення експерта приєднуються до справи (ч.3 ст.148 КАСУ). Відповідно до ч.2 ст. 151 КАСУ у зв'язку з додатковими поясненнями осіб, які беруть участь у справі, суд може задавати питання іншим особам, які беруть участь у справі, свідкам, експертам, спеціалістам.

Судові експерти зі значним стажем роботи зазвичай користуються певною схемою побудови пояснень свого висновку в суді, що дає змогу чітко й зрозуміло роз'яснити основні моменти проведеного дослідження й отримані результати. Ця схема зазвичай зводиться до повідомлення таких положень: загальна характеристика вихідних даних (достатні, недостатні); завдання, що підлягають вирішенню; характеристика об'єктів дослідження з точки зору їх придатності, інформативності; застосовувані методи дослідження, їх можливості; отримані результати, їх значущість для вирішення поставленого завдання; висновки та їх надійність. Така схема може слугувати опорою для будь-якого судового експерта, що запрошений в судове засідання для надання показань, а для суду – орієнтиром для підготовки запитань. Слідуючи їй, експерт значно скорочує необхідність в додаткових запитаннях і полегшує оцінку свого висновку судом.

В правовій літературі існує поняття "роз'яснення висновку експерта" – це його показання з приводу відомостей, що уточнюють і розкривають зміст і значення наступних положень: відомості про науково-технічні засоби, які

використовувалися в експертизі, про виявлені ознаки досліджуваних об'єктів, окремі терміни і формулювання тексту; особливості підготовки об'єктів для дослідження, умови відбору експериментальних зразків, кількісних і якісних змін об'єктів після проведення їх дослідження; причини обрання методики дослідження або відмови від неї та методик або методів дослідження об'єктів; протиріч між дослідною частиною і заключними висновками, відмова експерта від подання висновку, розходження між обсягом поставлених питань і висновками; критерії оцінки ознак, які експерт використав в проміжних і заключних висновках. Розумові висновки експерта, які відсутні в основному висновку, і їх обґрунтування, які впливають з проведених ним досліджень становлять доповненням висновку експерта.

Експерту можуть бути поставлені запитання щодо наявності в експерта спеціальних знань та кваліфікації з досліджуваних питань (освіти, стажу роботи, наукового ступеня тощо), дотичних до предмета його експертизи; використаних методик та теоретичних розробок; достатності відомостей, на підставі яких готувався висновок; наукового обґрунтування та методів, за допомогою яких експерт дійшов висновку; застосовності та правильності застосування принципів та методів до фактів кримінального провадження; інші запитання, що стосуються достовірності висновку (ч.3 ст. 356 КПКУ). Відповідно до даного завдання питання необхідно поділити на групи залежно від їх відношення до: особи експерта як фахівця в тій галузі знань, котру він представляє; вихідним даним – матеріалам адміністративної справи, що використані експертом для дослідження й надання висновку; технології (методиці) дослідження; обґрунтуванню висновків. Перша група питань спрямована на уточнення рівня професійної підготовки експерта, його компетентності. Такі питання стосуються здебільшого експертної спеціалізації, часу останнього підтвердження (сертифікації) права проведення експертиз із даної спеціальності й досвіду роботи по ній. Питання щодо досвіду роботи експерта є важливим майже в усіх ситуаціях, що виникають в практиці адміністративного суду.

Стосовно вихідних даних, на дослідженнях яких будується висновок експерта, здебільшого ставлять питання щодо: інформативності досліджуваного об'єкта для проведення дослідження й надання висновку; достатності порівняльного матеріалу для проведення дослідження й надання висновку; достовірності походження зразків й їх зіставленості з досліджуваним об'єктом; повноти необхідних відомостей з матеріалів справи, що мають відношення до предмету експертизи, які мав експерт. Питання щодо інформативності й придатності для дослідження об'єкта експертизи є дуже важливим. В теорії й практиці судової експертизи проблема дослідження малих за об'ємом матеріалів й малих кількостей є найскладнішою й актуальною майже для всіх класів і родів експертиз. В кожному роді й виді судової експертизи є свої критерії придатності об'єкта до дослідження, за межами якого дослідження й надання висновків є неможливим.

В літературі поширена точка зору, згідно з якою результати допиту експерта є частиною експертного висновку. Питання, які ставляться експертові, не можуть виходити за рамки предмета виконаної ним раніше судової експертизи і обмежуються обставинами, які раніше досліджувалися. Наприклад, під час допиту експерта, що проводив судово-товарознавчу експертизу, йому не можуть бути поставлені питання, що стосуються відомостей, отриманих ним від особи, відносно якої ця експертиза здійснювалась. Ця процесуальна дія має на меті роз'яснення та доповнення експертом наданого ним висновку. В разі, якщо відповідь на питання потребує аргументації з використанням спеціальної термінології, то слід надати експерту можливість самостійно дати письмові свідчення, використовувати документи і записи. Допит експерта в суді обмежується предметом виконаної ним судової експертизи й визначений як отримання від нього органом дізнання, слідчим, прокурором, суддею, судом роз'яснень та доповнень щодо наданого ним висновку. Мета допиту – одержання інформації про відомі допитуваному факти. Під час допиту експерта така інформація стає додатковою до висновку, який експерт зробив раніше. По

закінченні допиту протокол надається експерту для ознайомлення або оголошується на його прохання секретарем судового засідання, про що в протоколі робиться відповідний запис. Вимога експерта про доповнення і уточнення протоколу повинна бути обов'язково задоволена. Протокол допиту підписується експертом і суддею.

Результати роз'яснення експерта можуть бути підставою для призначення додаткової або повторної експертизи того ж роду (виду), експертизи іншого роду, а також проведення слідчих дій для відбору і вилучення зразків з метою порівняльного дослідження, без яких експерт в даному ним висновку не зміг зробити обґрунтований висновок або взагалі провести саме дослідження наданих об'єктів. Як правило, допит експерта здійснюється, коли необхідно отримати будь-яке роз'яснення чи доповнення з приводу вже проведеної експертизи, щоб не було підстав для проведення додаткових досліджень.

Місце, порядок виклику експерта на допит і сама процедура допиту регламентовані як адміністративним так й кримінальним кодексами. Приватні експерти викликаються на допит повісткою під розписку. Експерт, який працює в державній експертній установі, викликається на допит через її керівника. У випадку неявки експерта на допит до суду, суддя має право звернення до керівника установи вимагати його експерта.

Таким чином, специфікою предмета пояснення або допиту (термін вживаний в КПК) експерта в адміністративному суді слід вважати те, що суб'єкт оцінки не має спеціальних знань, а отже, висновок експерта повинен бути належним чином аргументований та прийнятний до розуміння судом, іншими учасниками адміністративного провадження. Доказова значущість залежить від змісту висновку експерта, якостей опису в ньому перебігу та результатів досліджень. Якщо ж сторони адміністративного провадження чи суд виявляють суперечливість результатів експертного дослідження іншим матеріалам справи або необґрунтованість його результатів, доцільно призначати додаткову або повторну експертизу. Питання експерту можуть бути поставлені як у письмовій

так й усній формі, що дасть йому змогу заздалегідь підготувати повну та обґрунтовану відповідь. Це сприятиме скороченню витрат на відрядження для судового експерта та сприятимуть мінімальному відволіканню його від основної роботи.

ВИСНОВОК

У **висновках** роботи, на основі проведеного узагальнення й систематизації наукових уявлень про судову експертизу як форму використання спеціальних знань в адміністративному судочинстві, сформульовано положення, рекомендації та пропозиції, зокрема:

1. Встановлено, що спеціальні знання в адміністративному судочинстві можуть застосовуватись як у процесуальних, так і в непроцесуальних формах. Експертиза є основною формою використання спеціальних знань. За допомогою експертиз, встановлюються фактичні дані, що мають доказове значення і дають змогу вирішувати адміністративні провадження.

2. В адміністративному процесі під судовою експертизою необхідно розуміти дослідження певних фактичних обставин адміністративної справи, що проводиться на підставі ухвали адміністративного суду з дотриманням процесуальної форми спеціальним суб'єктом (особою), що володіє спеціальними знаннями в галузі науки, мистецтва, техніки, ремесла тощо, у результаті чого утворюється новий засіб доказування – висновок експерта.

3. Доводиться, що класифікація судових експертиз в адміністративному судочинстві здійснюється за двома основними критеріями: організаційно-процесуальними і галузевими. Судові експертизи можуть поділятися за галузями знань з урахуванням сукупності таких суттєвих ознак: предмет, об'єкт, методика експертного дослідження та характер спеціальних знань, які відіграють домінуючу роль при вирішенні завдань даного виду експертиз.

4. Типовими в провадженнях про порушення податкового законодавства є такі експертизи: 1) економічні експертизи (94 %): а) дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності; б) дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій; в) дослідження документів фінансово-кредитних операцій); 2) технічні експертизи документів (3%): а) експертизи реквізитів документів, б) експертизи друкарських форм та в)

експертизи матеріалів документів; 3) почеркознавчі експертизи (дослідження почерку і підписів) (2%); 4) лінгвістичні експертизи мовлення (усного і писемного мовлення) (1%).

5. Типовими в адміністративному судочинстві до проваджень, пов'язаних з порушенням митного законодавства, є такі види судових експертиз: 1) економічні 30 %: а) дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності; б) дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій; в) дослідження документів фінансово-кредитних операцій; 2) товарознавчі експертизи 30%: а) експертизи машин, обладнання, сировини та товарів народного споживання; б) автомобільно-товарознавчі експертизи (автотоварознавчі та транспортно-товарознавчі експертизи); 3) експертизи матеріалів, речовин та виробів 40 % (комплексні товарознавчі та хімічні експертизи): а) волокон і волокнистих матеріалів; б) лакофарбових матеріалів і покриттів; в) нафтопродуктів та паливно-мастильних матеріалів; г) ґрунтів; г) наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; д) сильнодійних і отруйних речовин; е) рідин, що містять спирт; є) металів і сплавів; ж) полімерних матеріалів; з) скла, кераміки; і) речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин; ї) встановлення шкідливих речовин у навколишньому середовищі (пестицидів).

6. Судові експертизи призначають в провадженнях інших адміністративних правопорушень, а саме при розгляді спорів з приводу: 1) забезпечення реалізації громадянами права голосу на виборах і референдумах; 2) забезпечення реалізації конституційних прав особи, а також реалізації статусу депутата представницького органу влади, організації діяльності цих органів; 3) забезпечення громадського порядку та безпеки, національної безпеки та оборони України; 4) реалізації державної політики у сфері освіти, науки, культури та спорту; 5) реалізації державної політики у сфері економіки; 6) забезпечення сталого розвитку населених пунктів та землекористування; 7) охорони навколишнього природного середовища; 8) реалізації публічної фінансової політики; 9) реалізації публічної

політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та спорів у сфері публічної житлової політики; 10) забезпечення юстиції; 11) з відносин публічної служби.

7. Оцінка висновку експерта проводиться за загальними правилами оцінки доказів (ст. 86 КАСУ). В адміністративному законодавстві суд оцінює належність, допустимість (ст. 70 КАСУ), достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності (ч.3 ст. 86 КАСУ). Висновок експерта оцінюється за критеріями наукової достовірності й доказового значення (ст. 86 КАСУ).

ЛИТЕРАТУРА

1. Россинская Е.Р. Судебная экспертология: генезис, предмет, система, функции, тенденции развития // *Criminalistics and forensic expertology: science, studies, practice.* – Vilnius, Varsova, 2016. – С.32-49.

2. Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. – М.: Норма, 2005. – 656 с.

3. Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза: Курс общей теории. – М.: Норма, 2006. – 480 с.

4. Экспертизи у судовій практиці / [за заг. ред. В.Г.Гончаренка]. – Київ: Юрінком Інтер, 2004. – 388 с.

5. Сегай М.Я. Судова експертологія: шляхи становлення і розвитку // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: Зб. наук.-практ. матеріалів (до 55-річчя видання роботи С.М. Потапова “Введение в криминалистику”). – Харків: Право, 2001. – С. 8–12.

6. Клименко Н.І. Загальна теорія судової експертології: поняття і місце в системі наукового знання // *Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии: Материалы междунар. науч.-практ. конф. (20–21 сентября 2007 г.).* – Симферополь, 2007. – С. 8–12.

7. Экспертизи у судочинстві України : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, І.В. Гори. – Київ: Юрінком Інтер, 2015. 504 с.

8. Щербаковський М.Г. Теоретико-методологічні та праксеологічні засади судових експертиз у кримінальному процесі: автореф. дис. ...д-ра юрид. наук. – Харків, 2016. 36 с.

9. Кригин Е.В. Криминалистическая экспертиза в административном процессе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. – Харьков, 1982. 23 с.

10. Прокопанич Г.К. Використання спеціальних знань в господарському судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. – Київ, 2013. 198 с.

11. Попович І.І. Підготовка та призначення окремих видів судових експертиз: навчальний посібник. – Ужгород: Говерла, 2014. – 176 с.
12. Бітяк Ю.П., Гаращук В.М., Дьяченко О.В. та ін.. Адміністративне право України: підручник. – Київ: Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.
13. Класифікатор категорій адміністративних справ, затвердженим рішенням Ради суддів адміністративних судів України від 31.10.2013 № 114 [Електронний ресурс].– Режим доступу: court.gov.ua/userfiles/Klassif.pdf, с.1].
14. Бітов А. І. Характеристика процесуальної форми адміністративного судочинства [Електронний ресурс]. - Режим доступу : www.archive.nbuv.gov.ua.
15. Кони А.Ф. Собрание сочинений: В 8 т. - Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1966. – 200. с.
16. Джавадов Ф.М. Концептуальні основи розвитку судової експертизи в сучасних умовах: автореф. дис. ... докт. юрид. наук, спец.: 12.00.09. – Київ, 2000. – 30 с.
17. Гончаренко В.Г., Курдюков В.В., Легких К.В. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні // Вісник Академії адвокатури, 2007, Вип. 2(9). – С. 22-34.
18. Гора І.В. Використання спеціальних знань адвокатом. – Київ: ПРЕЦЕДЕНТ, 2013. – 62 с.
19. Нестеров А.В. Основы экспертной деятельности: учебное пособие. – М.: Высшая школа экономики. 2009. – 167 с.
20. Россинская Е.Р., Галяшина Е.И., Зинин А.М. Теория судебной экспертизы (Судебная экспертология). – М.: Норма: ИНФРА-М, 2016. – 368 с.
21. Смирнова С.А., Колдин В.Я. Экспертиза в управлении и праве // Теория и практика судебной экспертизы. 2015. № 4(40). С.38-44.
22. Макаренко В.Г. Техничко-криміналістическа діяльність в таможенних органах: актуальність совершенствовання правової регламентації // Теория и практика судебной экспертизы № 4(44) 2016. С.5-12.

23. Вичева Д.В., Штофф В.А. Диалектика обыденного и научного знания // *Философские науки*. 1980. № 4. – С. 50-53.
24. Георгиев Ф.И., Широков В.Д. Природа знания и его обоснование // *Философские науки*. 1974. № 5. – С. 40-43.
25. Щербаковский М.Г., Кравченко А.А. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений. – Харьков, 1999. – 73 с.
26. Россинская Е.Р. Судебная экспертология: генезис, предмет, система, функции, тенденции развития // *Criminalistics and forensic expertology: science, studies, practice*. Vilnius, Varsuva, 2016. – С.32-49.
27. Романюк В. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Київ, 2002. – 20 с.
28. Степанюк Р. Л. Використання спеціальних знань під час розслідування злочинів у бюджетній сфері України // *Криміналістичний вісник: [наук.-практ. зб.] / ДНДЕКЦ МВС України ; НАВС*. - Київ: ТОВ "Еліт Принт", 2012. № 17. – С. 102-108.
29. Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. комент.: у 2 т. Т. 1/ О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Харків: Право, 2012. – 768 с.
30. Князев, В.С. Сутність та ознаки експертизи в адміністративному судочинстві // *Гуманіт. вісн. НУК*. – Миколаїв: НУК, 2013. Вип. 6. – С. 57–61.
31. Сахнова Т.В. Экспертиза в гражданском процессе (Теоретическое исследование): дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03. – Красноярск, 1998. – 402 с.
32. Джафарова М.В. Процесуальні питання експертизи в адміністративному судочинстві України // *Юрист України*. 2011. №4(17). – С. 53-58.
33. Романенко Л.М. Экспертиза в адміністративному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. – Київ, 2013. – 20 с.
34. Палиашвили А.Я. Экспертиза в суде по уголовным делам. – М.: Юрид. лит., 1973. – 144 с.

35. Россинская Е.Р., Усов А.И. Судебная компьютерно-техническая экспертиза. – М.: Право и закон, 2001. – 416 с.
36. Гончаренко В. Г. Організаційні та правові проблеми судової експертизи в Україні // Часопис Академії адвокатури України. 2011. № 1(10). – С. 1–5.
37. Лоза Ю. Я. Експертиза в адміністративному судочинстві: дис.... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. – Х., 2011. – 204 с.
38. Про наукову і науково-технічну експертизу: Закон України від 10.02.1995 № 51/ 95-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1995. № 9. – Ст. 56.
39. Про екологічну експертизу : Закон України від 09.02.1995. – № 45/ 95-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1995. № 8. – Ст. 54
40. Князев В.С. Сутність та ознаки експертизи в адміністративному судочинстві [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1490/Knyazev.pdf?sequence>
41. Сегай М. Я. Судова експертиза як конституційна ініціація правосуддя // Конституція України – основа модернізації держави та суспільства: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 21–22 черв. 2001 р.)/упоряд.: Ю. М. Грошевий, М. І. Панов. –Харків: Право, 2001. – С. 316–320.
42. Надгорний Г.М., Сегай М.Я., Ісакович Б.М. Закон України "Про судову експертизу"//. Право України. 1999. № 2. – С. 75–78.
43. Матусовский Г.А. Экономические преступления: криминалистический анализ. – Харьков: Консум, 1999. – 480 с.
44. Щербаковский Т.Г. Судебные экспертизы. – Харьков: Эспада, 2005. – 536 с.
45. Кудрявцева А.В. Судебная экспертиза как институт уголовно-процессуального права : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09. – СПб, 2001. – 32 с.
46. Наказ Міністерства Юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 "Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки

та призначення судових експертиз та експертних досліджень" [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>

47. Клименко Н.І. Закріплення в законодавстві України принципів змагальності і незалежності судових експертів і напрями їх вдосконалення // Вісник Академії адвокатури України, том 12, число 2(33), 2015. С.106-111.

48. Джафарова М.В. Процесуальні питання експертизи в адміністративному судочинстві України // Юрист України. 2011. №4(17). – С. 53-58.

49. Шахман Н.В. Проблема проведення експертизи у справах про адміністративні правопорушення // Держава і право. 2010. № 47. – С. 238-243.

50. Моїсєєв О.М. Проблеми, пов'язані із залученням судового експерта до участі в кримінальному провадженні // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Юридические науки. 2014. Т. 27 (66). № 3. – С. 194-203.

51. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. - Київ : Юрінком Інтер, 2006. - 685 с.

52. Клименко Н.І., Біленчук П.Д. Судова експертиза в розслідуванні комп'ютерних злочинів як форма використання спеціальних знань // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Вип. 2: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф./М-во юстиції України, Харків наук.-дослід. ін-т суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса; Акад. прав. наук України; Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. – Харків: Право, 2002. – С. 62–66.

53. Кодекс адміністративного судочинства України // Відомості Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/page3?text=>

54. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. - Київ : Юрінком Інтер, 2006. - 685 с.

55. Криміналістика. Академічний курс: підручник/ Т.В. Варфоломеєва, В.Г. Гончаренко, В.І. Бояров (та ін.). – Київ: Юрінком Інтер, 2011. – 504 с.

56. Корноухов В.Е. Комплексное судебно-экспертное исследование свойств человека. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1982. – 184 с.
57. Саїнчин С.О. Призначення комплексної експертизи при розслідуванні дітовбивства // Держава та регіони. Серія: Право, 2013. № 2(40). – С.163-166.
58. Энциклопедия судебной экспертизы /Под ред. Т. В.Аверьяновой, Е. Р. Россинской. – М.: Юристь, 1999. – 552 с.
59. Шляхов А.Р. Судебная экспертиза: организация и проведение – М.: Юрид. л-ра, 1979. – 168 с.
60. Белкин Р.С. Курс криминалистики : учеб. пособ. для вузов – М. : ЮНИТИ- ДАНА, 2001. — 837 с.
61. Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2009. – 688 с.
62. Зинин А.М., Майлис Н.П. Судебная экспертиза : учебник. – М.: Юрайт-Издат, 2002. – 320 с.
63. Россинская Е.Р., Усов А.И. Судебная компьютерно-техническая экспертиза. – М.: Право и закон, 2001. – 416 с.
64. Гончаренко В.Г., Курдюков В.В., Легких К.В. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні // Вісник Академії адвокатури, 2007, Вип. 2(9). – С. 22-34.
65. Пошюнас П.К. Комплексные судебно-экономические экспертизы // Соц законность, 1989. № 1. – С. 50.
66. Винберг А.И., Малаховская Н.Т. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз) – Волгоград, 1979. – 181 с.
67. Матусовский Г.А. Экономические преступления: криминалистический анализ. – Харьков: Консум, 1999. – 480 с.
68. ТОВ "Судова незалежна експертиза України" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ekspertiza.com.ua/uk/tovaroznavcha-ekspertiza>

69. Лозовий А.І. Сучасний стан та перспективи розвитку судово-експертної діяльності // Криміналістика и судебная экспертиза: междуведомственный научно-методический сборник. Вып. 58, ч. 2. Київ: Министерство юстиции Украины, 2013. – С.35-42.

70. Воробей О.В., Мельников І.М., Волошин О.Г. Техніко-криміналістичне дослідження документів. Навчально-методичний посібник – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 304 с.

71. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень. Мін'юст України; Наказ, Інструкція, Рекомендації від 08.10.1998 № 53/5. Документ z0705-98, поточна редакція — Редакція від 31.07.2015, [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/page4?nreg=z0705-98&find=4&text=%E5%EA%EE%ED%EE%EC>

72. Прокопанич Г.К. Використання спеціальних знань в господарському судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2013. – 198 с.

73. Белкин Р.С. Курс советской криминалистики. Т.3 –М.1979, – 408 с.

74. Нестеров А.В. Что такое таможенная экспертиза? Федеральный научно-практический журнал «Эксперт-криминалист», Изд.группа "Юрист", №4 , 2014. – С.7-9.

75. Клименко Н.І. Висновок експерта як джерело доказу в судочинстві. // Експертне забезпечення розслідування окремих видів злочину // Матеріали науково-практичної конференції (31 березня 2011 р.), МВС НАВСУ Навчально-науковий інститут підготовки слідчих і криміналістів, – Київ, 2001, № 1 – С.73-76.

76. Легких К.В. Загальнонаукові та процесуальні питання проведення судової правової експертизи в судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. –Київ, 2009. – 206 с.

77. Криміналістика (криміналістична техніка): Курс лекцій / П.Д. Біленчук, А.П. Гель, М.В. Салтевський, Г.С. Семаков. – Київ: МАУП, 2001. – 216 с.

78. Гора І.В. Актуальні проблеми судово-експертного забезпечення судочинства в Україні // Вісник Академії адвокатури України. Число 37. Том 13. № 3, 2016. – С.97-105.

79. Ищенко Е.П. Криминалистика: Курс лекций. — М.: Юридическая фирма "КОНТРАКТ"; АСТ-МОСКВА, 2007. — 416 с.

80. Пилипенко Г. М. Криміналістичні проблеми отримання порівняльних зразків для експертного дослідження // Наше право. № 7. 2013. –С. 143–147.

81. Князев, В.С. Сутність та ознаки експертизи в адміністративному судочинстві // Гуманіт. вісн. НУК. – Миколаїв: НУК, 2013. Вип. 6. – С. 57–61.

82. Белкин А.Р. Теория доказывания: научно-методическое пособие. – М.: Норма, 1999. - 418 с.

83. Логинов П. В. Свидетельские показания в советском гражданском процессе : дис.... канд. юрид. наук : специальность 12.00.03 / Москва, 1953. – 192 с.

84. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права : учебное пособие. – М.: Норма, 2003. – 240 с.

85. Панько Н.А. Допит експерта в суді як засіб оцінки його висновку // Часопис Київського університету права. – Київ, 2013., №1. – С.280-284.

86. Васильев А.Н., Карнеева Л.М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1970. – 208 с.

87. Жогин Н.В. Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М.: Юр. лит., 1973. – 736 с.

88. Климчук М.П., Марко С.І. Інформаційна цінність висновку експерта, як джерела доказів у кримінальній справі // Правова інформатика, № 3-4(31). 2011. – С.81-88.

89. Орлов Ю.К. Основы теории доказательств в уголовном процессе: научно-практическое пособие. – М.: Проспект, 2000. – 144 с.

90. Палиашвили А.Я. Экспертиза в суде по уголовным делам. – М.: Юрид. лит., 1973. – 144 с.

91. Орлов Ю.К. Заключение эксперта как источник выводного знания в судебном доказывании (уголовно-процессуальные, криминалистические и логико-гносеологические проблемы) : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. – М., 1985. – 54 с.

92. Гричина О.В. Судова експертиза в системі процесуальних дій, як одне з джерел судових доказів в кримінальному, цивільному та господарському процесах // Криміналістика і судебна експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб. Мініст України, КНДІСЕК., 2015. Вип. 60, – С.135-145.

93. Рахунов Р.Д. Теория и практика экспертизы в советском уголовном процессе. [2-е изд., перер. и доп.]. – М. : Юр. лит., 1953. – 262 с.

94. Циркаль В. Перевірка та оцінка висновку експертизи на досудовому слідстві і у суді // Право України. 2005. №8. – С.60-63.

95. Головченко Л.Н. Некоторые вопросы оценки заключения криминалистической экспертизы следователем и судом // Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики. – К., 1993. – С.49-52.

96. Редин А.М. О качестве заключений судебных экспертиз и их доказательственном значении // Криміналістика і судебна експертиза. – Киев, 1979. Вып.19. – С. 28–31.

97. Дорошенко О. Проблеми організації та проведення судової експертизи при захисті прав інтелектуальної власності // Інтелектуальна власність. 2008. № 2. – С. 41-45.

98. Скригонюк М.І. Криміналістика: Підручник. – Київ: Атіка, 2005. – 496 с.

99. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.97 р. № 8 (із змінами, внесеними згідно з постановою Пленуму Верховного Суду України від 25.05.98 р. № 15) // Судові експертизи в Україні : зб. нормат. актів : за станом на 15 червня 2002 р. – Київ, 2002. – С. 23–29.

100. Назначение и производство судебных экспертиз. Пособие для следователей, судей и экспертов / Авилина Л.М., Беляева Л.Д., Брайнин М.С., Воронин Ю.Ф., и др.; – М.: Юрид. лит., 1988. – 320 с.

101. Кримінальний процесуальний кодекс України. Верховна Рада України; Кодекс України, Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI. Документ 4651-17, чинний, поточна редакція. Редакція від 13.01.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

102. Кравчук Т.О. Допит судового експерта з метою роз'яснення висновку в адміністративному судочинстві України // Порівняльно-аналітичне право № 2, 2016. – С.221-222.

103. Васильев А.Н., Карнеева Л.М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1970. – 208 с.

104. Давтян А.Г. Экспертиза в гражданском процессе. - М.: Зерцало, 1995. – 252с.

105. Сахнова Т.В. Судебная экспертиза. –М.: Городец, 2000. – 368с.

106. Круглова А.Г. Судебная экспертиза. М.: юр. лит., 1981, - 195с.

107. Галкин В.М. Средства доказывания в уголовном процессе. Ч.2. Заключение эксперта. М.: юр. лит., 1968, - 270с.

108. Бычкова С.Ф. Становление и развитие науки по судебной экспертизе. – Алматы, 1994. – 274с.

109. Романюк Б. Призначення судової експертизи на досудовому слідстві: деякі проблемні питання // Право України. – 2003. - №3. – С. 86 - 91.

110. Щербаковский М.Г., Кравченко А.А. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений. – Х.: Ун-т внутр. дел, 1999. – 78с.

111. Надгорний Г., Сегай М., Ісаковіч Б. Експерт і спеціаліст: проблема розмежування їх функцій і шляхи їх вирішення // Право України. – 1998. – №2. – С.53 – 57.

112. Кінаш О. Організація окремої слідчої дії – умова законності й ефективності розслідування злочинів // Право України. – 2003. – №2. – С.59 – 64.

113. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки матеріалів та призначення судових експертиз // Затверджено Наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 30 грудня 2004 р. № 144/5).

114. Моїсєєв О.М. Висновок експерта в контексті взаємодії процесуальних суб'єктів: Монографія. – Донецьк: Норд-Пресс-Дон НДІСЕ МЮ України, 2007. – 188с.

115. Зимин К.Г. О создании судебно-экспертной службы при налоговой милиции // Актуальные проблемы юридических наук в исследованиях ученых: Приложение к журналу «Милиция Украины». – К., №1, 2008. - С. 16-19.

Дипломник:

Мороз В.О.